

Značenje arhitekture auditoria u rezidencijama Augustovog doba

Gulan, Karolina

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:149422>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-20**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

ZNAČENJE ARHITEKTURE *AUDITORIA* U REZIDENCIJAMA
AUGUSTOVOG DOBA

Karolina Gulan

Mentorica: dr. sc. Maja Zeman, izv. prof.

ZAGREB, 2024.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

ZNAČENJE ARHITEKTURE *AUDITORIA* U REZIDENCIJAMA AUGUSTOVOG DOBA

The meaning of *auditorium* architecture in residences of the Augustan era

Karolina Gulan

SAŽETAK

Rad je usmjeren na proučavanje razvoja arhitekture auditorija, prostora namijenjenih slušanju i gledanju (koje uglavnom poznajemo iz javne arhitekture), u rimskim rezidencijalnim zdanjima iz vremena cara Augusta. Razmatra se značenje latinskog pojma *auditorium* prema literaturi i antičkim pisanim izvorima te ostalih pojmova koji su njegove istoznačnice ili stoje u imenovanju onih prostora koji su na značenjskoj razini bliski uređenju prostora auditorija (grč. *ikrion*, *akroaterion*, *theatron*, *exhedrion*). Slijedi povijesni prikaz građevina antičkih kultura i civilizacija, počevši od minojske, u kojima zatičemo ceremonijalne prostore za okupljanja opremljene gledalištima, sjedištima, odnosno klupama (drvenim ili kamenim). Razmatraju se prostori namijenjeni zasjedanju i upravljanju u grčkim polisima, od arhajske grčke, preko helenističkog razdoblja, pri čemu je istaknuto mjesto dato grčkom gimnaziju kao prostoru gdje se vrše poduke, a gdje i važno ulogu imaju auditorija i eksedre. Središnji dio rada usmjeren je na obradu prostorija i objekata kojima se takva arhitektura prenosi i reinterpreтира u privatnim rezidencijama rimske elite – počevši od kasnorepublikanskog razdoblja i podataka koje nam daju izvori o reprezentativnim auditorija knjižnica na imanjima istaknutih predstavnika društva. U istom dijelu rada, fokus je usmjeren na novom značenju koje prostori auditorija dobivaju u rezidencijalnoj arhitekturi iz vremena vladavine Augusta, još od njihove razrade na prostoru

Bliskog Istoka, u arhitektonskim ostvarenjima Heroda I. Velikog, preko investicija u Rimu, iz kruga Augustovih bliskih suradnika i članova obitelji (Mecenat, Agripa, Livija, Tiberije), iz razdoblja od druge polovice 1. stoljeća pr. n. e. do polovice 1. stoljeća n. e.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Rad sadrži stranica. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: arhitektura *auditoria*, Augustovo doba, eksedra, stepenaste strukture, vrtna arhitektura

Mentorica: dr.sc. Maja Zeman, izv. prof.

Ocjenjivači: dr.sc. Tin Turković, izv. prof. i dr.sc. Ana Munk, red. prof.

Datum prijave rada: 18. 1. 2022.

Datum predaje rada: 26. 9. 2024.

Datum obrane rada: 30. 9. 2024.

Ocjena: 5

Ja, Karolina Gulan, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Antika i srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Značenje arhitekture *auditoria* u rezidencijama Augustovog doba“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 26. 9. 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Stepenaste strukture gledališta zapadnih dvorišta minojskih palača.....	10
2. 1. Palača u Knosu.....	11
2. 2. Palača u Festu.....	12
2. 3. Palača u Maliji.....	13
2. 4. Funkcija zapadnog dvorišta.....	14
3. Buleuterij i gimnazija u grčkim polisima.....	16
3. 1. Buleuterij.....	16
3. 2. Gimnazija.....	21
4. <i>Auditoria</i> u privatnim rezidencijama patricija od kasne Republike do ranocarskog razdoblja.....	24
4. 1. <i>Eksedrae</i> u peristilnim dvorištima domusa i vila.....	26
5. Preobrazba Rima za cara Augusta.....	35
5. 1. Augustov forum.....	36
6. Herod I. Veliki i vrtne eksedre (<i>auditoria</i>) palača Judeje.....	40
7. <i>Auditoria</i> u rezidencijama Apeninskog poluotoka iz vremena Oktavijana Augusta.....	51
7. 1. Farnesina.....	51
7. 2. Palazzo a Mare i Damecuta na Capriju, ladanjske rezidencije Oktavijana Augusta.....	54
7. 3. „Auditorij“ Mecenatovih vrtova kao spomenik caru i podzemni triklinij Livijine vile <i>Prima Porta</i>	60
8. Tiberijeve vile Jovis i Sperlonga.....	65
9. Zaključak.....	67
10. Bibliografija.....	69
10. 1. Izvori.....	69
10. 2. Znanstvena literatura.....	69
10. 3. Elektroničke adrese.....	74

1. Uvod

Auditorij (lat. *auditorium*) je pojam čije se značenje uobičajeno definira na dva načina. Naime, pojam se prvenstveno odnosi na prostor, odnosno prostoriju ili dvoranu u kojoj se odvijaju organizirana okupljanja, predavanja, ili se nešto sluša. Drugi smjer tumačenja pojma odnosi se na one koji slušaju ili publiku.¹ Cambridge Dictionary auditorij tumači kao dio kazališta ili druge javne zgrade u kojoj ljudi sjede i nešto gledaju i slušaju.² Istovremeno pojam može označavati cijelu dvoranu u kojoj su postavljeni redovi sjedala ispred kojih je često pozornica na kojoj se održavaju različite izvedbe.³ Navedene definicije predstavljaju moderna shvaćanja pojma te su nedostatne za ovaj rad.

Širu sliku o značenju termina auditorij u rimskoj arhitekturi, pri tom i rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi, dala je Birgitte Tamm, analizirajući primarne izvore, uključujući djela Plinija Mlađeg, Tacita, Seneke i Svetonija. Navedeni rimski autori u različitim kontekstima spominju auditorij, čije se značenje može podijeliti u četiri grupe: prostorija, grupa slušatelja, sastanak ili izvedba te kombinacija dva ili više prethodnih značenja.⁴

U antičkoj Grčkoj auditorij je bilo mjesto također namijenjeno slušanju i gledanju, a u smislu uređenja prostora dvorana s redovima klupa, kakve se pojavljuju u gimnazijima i uz koje se javlja termin *akroaterion* (ἀκροάματα) što bi bila istoznačnica latinskom *auditorium*.⁵ Time se oba pojma približavaju grčkom pojmu *theatron* (θέατρον), odnosno latinskom *theatrum*, koji bi značio okupljenu publiku, najraširenije u označavanju publike u kazalištima, a koji se izvorno zapravo odnosio samo na prostor gledališta ili sjedišta, da bi tek kasnije označavao čitavu građevinu s orkestrom i scenom. Izvorno, sjedišta nisu nužno imala zakrivljenu formu niti su bila nužno kamena. Grčki termin *koilon* (κοίλος) koji se često koristi u označavanju padine/udubine stepenasto postavljenih sjedišta zakrivljene forme (u rimskom kazalištu *cavea*), zapravo je u najranije doba mogla biti tek padina, od proste zemlje i stijene, gdje bi okupljeni stajali ili čučali, da bi tek kasnije bile pridodane privremene drvene klupe, tribine, pri tom ne nužno u zakrivljenoj formi.⁶ Tako uređena mjesta nalazila su se u javom prostoru, na otvorenom, a namijenjena različitim okupljanjima, i prije nego li je uopće postojao pojam

¹ Hrvatska Enciklopedija, 2013.-2024. (<https://enciklopedija.hr/clanak/auditorij>, pristupljeno: 7. 3. 2024.)

² Cambridge Dictionary, English Dictionary, 2024.

(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/auditorium>, pristupljeno: 7. 3. 2024.)

³ Isto.

⁴ Tamm, 1963, 8.

⁵ Tamm, 1963, 7.

⁶ Junker, 2004, 20.

kazališta, odnosno prije vremena razvoja drame. Na atenskoj agori od davnina su stajala takve strukture, što potvrđuju izvori, a vjerojatno su bile postavljene za promatranje dionizijskih natjecanja, prije nego je izgrađeno kazalište uz Dionizovo svetište.⁷

Naziv koji se također koristio za takva sjedišta jest *ikria* (ἰκρία)⁸ i zabilježena su na vazi atičkog majstora Sofila (*Sophilos*), koji je i prvi poznati atički crno-figuralni keramičar (Sl. 1).⁹ Na Sofilovom dinosu, iz 580. – 590. g. pr. n. e., prikazano je natjecanje u trkama sa zaprežnim kolima, a ispred prikaza konja nalaze se tribine s gledaocima. Riječ je o prikazu utrke bojnih kola mitološke tematike – tijekom pogrebnih igara u čast Petroklu, prema Homerovom predlošku. Takvih je prikaza zabilježeno na ukupno četiri primjera ranih grčkih vaza, među kojima je prikaz s korintskog kratera s tri trojanska uglednika koji sjede na stubištu i dočekuju ahejsko diplomatsko izaslanstvo, predvođeno Menelajem i Odisejem (Vatikanski muzeji u Rimu, inv. br. 35525) (Sl. 2). Vincenzo Pellegrino navodi i arheološke potvrde u Metapontu, gdje su na mjestu kasnijeg kazališta, u arheološkom sloju, *in situ* zatečeni ostaci spaljenih drvenih klupa iz čak 7. stoljeća pr. n. e., a koje veže uz ostatke mjesta okupljanja skupštine građana polisa (*ekklesia*, ἐκκλησία), nazivajući otkriveni prostor *ekklesiasterion* (ἐκκλησιαστήριον).¹⁰ Dakle, *ikria* su postavljane jednako u svrhu političkih okupljanja, kao i priređivanja svetkovina.

Sl. 1. – Sl. 2.

Dinos majstora Sofila (Pellegrino, 2019) i krater iz Vatikanskih muzeja (inv. br. 35525; <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en.html>).

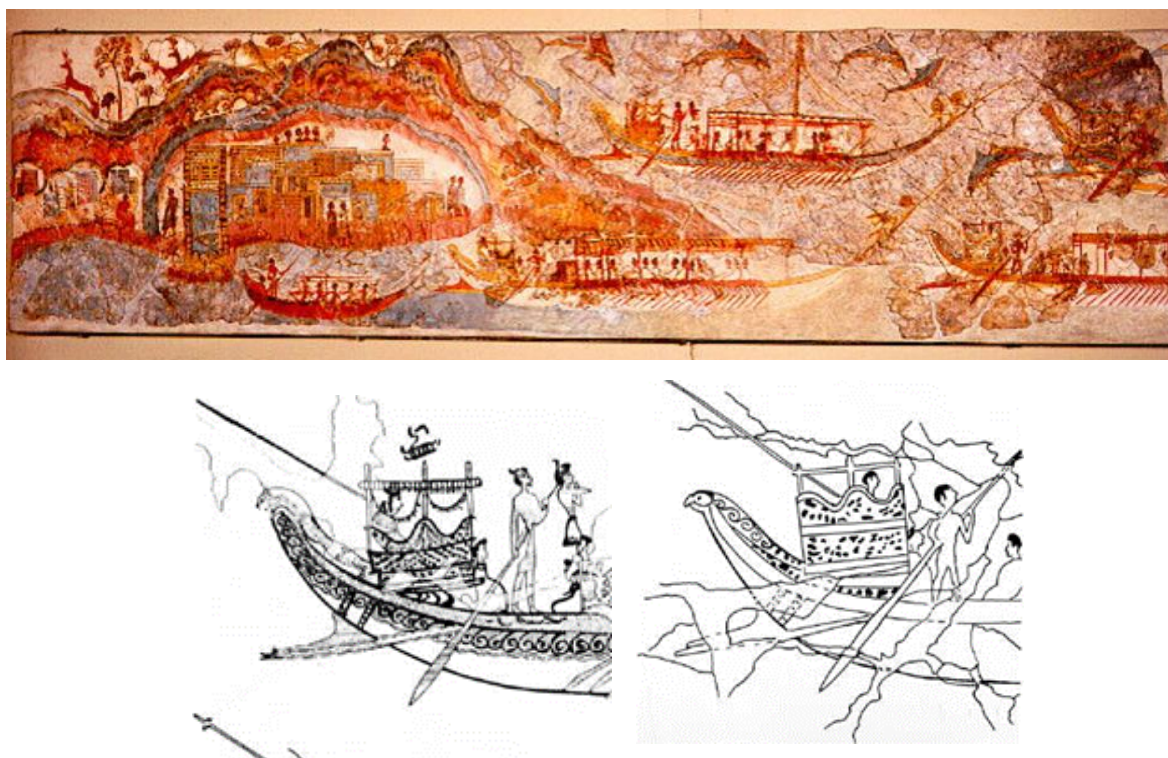
⁷ Pellegrino, 2019 (online izdanje: odlomak 12; <https://journals.openedition.org/pallas/17001?lang=en#bodyftn32>, pristupljeno: 28. 8. 2024.). Vidi i: <https://www.theatrum.de/2260.html>, pristupljeno: 28. 8. 2024.

⁸ Isto.

⁹ Pellegrino, 2019, odlomak 12

¹⁰ Isto, odlomak 17, Fig. 4.

Zanimljivo je da se *ikria* vežu i uz raniju, egejsku kulturu brončanog doba, gdje su predstavljala istaknuta mjesta za visoke predstavnike društva – poput izdvojene, reprezentativne lođe. Naime, nalazimo tumačenja upotrebe termina u kontekstu posebno izgrađenih drvenih kabina na brodovima, sa sjedištem (klupom), koje su osiguravale udobniji boravak tijekom plovidbe, bilo kapetanu bilo nekom drugom pripadniku elite. Takve kabine nalazimo na freskama s otoka Santorinija (Sl. 3). Drvena je konstrukcija bila sklopiva, postavljena na uzvišenoj drvenoj platformi, a mogla je biti nenatkrivena ili prekrivena volovskom kožom ili nekim tekstilom.¹¹ Pojam se tako nastavio koristiti u arhajskoj Grčkoj, kada mu je značenje modificirano, no ipak prethodno opisani primjeri s vaza upućuju na reprezentativno mjesto za odabrane.

Sl. 3. Freska s otoka Santorini s prikazom brodovlja i gradova minojske kulture te detalj s prikazom kabina za elitu ili kapetane (*ikria*) (World.History.biz).

Iz svega prethodno navedenog proizlazi kako se opisani pojmovi nisu odnosili na prostore namijenjene okupljanjima širih masa ljudi, već odabranih pripadnika društva, te u jednoj mjeri i na privatne prostore. Stoga će nas u ovom radu, prije nego se posvetimo rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi iz vremena Augustove vladavine, zanimati različiti primjeri

¹¹ Ancient Mediterranean Digital Project, 2022. (<https://ancmed.ulb.be/glossary.html>, pristupljeno: 7. 3. 2024.)

reprezentativnih prostora sa sjedištima (gledalištima) antičkog razdoblja koji su bili namijenjeni okupljanjima odabranih (pri tom u ceremonijalne svrhe), uključujući i upravna zasjedanja ili intelektualne rasprave i poduke. Smatramo da su upravo zbog takve svrhe u ranijim razdobljima prostori auditorija mogli zadobiti i posebno značenje u rezidencijama elite carskog Rima, a još od razdoblja kasne Republike moguće je pratiti njihovu pojavu u gradskim kućama i na ladanjskim imanjima.

Prostori uređeni poput auditorija ili uz koje bismo mogli vezati taj pojam u rezidencijama rimskih viših društvenih slojeva služili su također okupljanjima, odnosno primanjima. Takve prostorije mogle su imati klupe, često posložene na stepenastu strukturu, kako bi se postigla bolja akustika ili omogućila bolja vidljivost onoga što se odvija ispred prisutnih. Utoliko se pojam primarno veže uz prostore za poduke. Poduke, pak, podrazumijevaju i intelektualni rad u širem smislu te se uz auditorija vežu i uređene knjižnice, druge prostorije ili prostorne cjeline rezidencija u kojima bi bilo moguće postići potrebno okruženje za intelektualne rasprave i druženja – uopćeno *otium*.¹² S tim u vezi, osvrnut ćemo se i na važne uzore rimskoj *otium*-kulturi razdoblja kasne Republike u helenističkoj Grčkoj, u čemu istaknuto mjesto zauzimaju gimnazija (na grč. u singularu *γυμνάσιον*). Kao mjesta gdje se podučavalo atletskim i intelektualnim vještinama, gimnazija helenističkih polisa sadržavali su i uređene kupaonice, blagovaonice, a tako i mjesta za sastanke, vijećanja gradske skupštine.¹³

Tako je prostor auditorija u kućama Rimljana mogao biti i prostor u kojem su se odvijala službenija primanja, poslovni sastanci, pa i prostor iz kojeg se upravljalo, čak i sudilo. Dakle, osim što sve potonje funkcije poznajemo iz javnih mjesta okupljanja jednog rimskog grada (poput bazilika na forumima), naći ćemo ih, na primjer, i u kućama rimskih magistrata. Kako navodi B. Tamm, kuće u kojima se zatiču prostorije za sudbene poslove i upravljanja također su nužno sadržavale i prostrane atrijske i peristile. Razlog bi tome bio potreba za prostorima koji bi omogućili zaprimanje većeg broja ljudi i bolje kretanje kroz prostor.¹⁴ Osim toga, prostorije namijenjene vijećanju ili suđenju u privatnim prostorima morale su biti uređene na način da svojim izgledom konkuriraju javnim prostorima iste funkcije. U poglavljima koja slijede osvrnut ćemo se, međutim, i na istaknuto kulturološko značenje koje su takvi prostori imali, ponovno preuzeti iz grčke arhitekture, pri čemu je intencija bila samom arhitekturom istaknuti

¹² Poput peristilnih dvorišta sa šetnicama, porticima, gdje su i oslici na zidovima ili izložene statue, pa i bilje uređenih unutrašnjih vrtova poticali na razgovore i rasprave. Uz peristilna dvorišta svakako nalazimo i prostore za druženja pri objedu – blagovaonice (*triclinia*).

¹³ Burkhard, 2018, 114.

¹⁴ Tamm, 1963, 21.

društveni status, zanimanje, pa i moć vlasnika/posjednika kuće. Važno je utoliko značenje različitih prostorija u kućama patricija smještenih uz peristilna dvorišta, koje su služile okupljanjima i primanjima, i koje su mogle biti nadopunjene klupama (sjedištima), no u isto vrijeme mogle su tek takvim svojim smještajem unutar rezidencije, posebnim arhitektonskim rješenjem ili općenito uređenjem interijera upućivati na istaknutu funkciju i uzore u grčkoj helenističkoj tradiciji. Među njima su *oeci* (uključujući primjere bazilikalnog plana), a posebno mjesto zauzimaju eksedre (*exhedra*, ἐξήδρα).

Eksedra je također pojam koji poznajemo iz grčke terminologije i arhitekture gimnazija, na što ćemo se i osvrnuti u ovome radu. U rimskim kućama i izvangradskim rezidencijama ladanjskih imanja taj se pojam vrlo uopćeno koristi. No svakako je riječ o reprezentativnijim, svečanim prostorijama, čija bi zajednička karakteristika bila da su pročeljem potpuno rastvorene prema dvorištu (portiku) ili da su se otvarale stupovima (najčešće s dva stupa koja su podržavala nosivu gredu). Time je intencija bila ostvariti odnos s promatračem, prilikom pristupanja prostoriji učiniti interijer sagledivim, te jasno istaknuti i njegovu funkciju. U isto vrijeme, onima koji bi se nalazili u samoj prostoriji rastvoreno je pročelje pružalo otvorene vizure prema dvorištu i unutrašnjem vrtu.

O eksedri piše Marko Vitruvije Polije u djelu *Deset knjiga o arhitekturi* kada opisuje grčka gimnazija, gdje izričito navodi da su to prostorije (zapravo niše) koje su se otvarale prema dvorištu, odnosno porticima, a bile su povezane s vježbalištem i kupaonicama. Prema Vitruviju, unutar eksedri nalazila su se sjedišta, klupe, na kojima su filozofi, retoričari i svi oni koji su običavali učiti i raspravljati mogli sjediti. Kao najvažniju među takvim prostorijama, koju smješta u samo središte, navodi *ephebeum*, a koja je služila predavanjima, odnosno podukama mladića.¹⁵ Za posljednje objašnjenje funkcije Vitruvije ne koristi riječ eksedra, već *parastas* (παραστάς), što zapravo znači otvoreni, ali ograđeni prostor.¹⁶ U grčkim izvorima koriste se oba pojma; no dok se *parastas* odnosi na veće mjesto za veća okupljanja, eksedra je bila privatniji prostor (više namijenjen odabranima). Među Rimljanima, pojam eksedra se koristio također u označavanju i privatnih i više javnih prostora. Osim prostora za poduke i rasprave, pa i sudbene rasprave unutra kuće, to su i svi oni prostori (i na otvorenome), gdje su okupljeni razgovarali – kao što su blagovaonice, također sa sjedištima, pa i vanjske blagovaonice s kamenim klupama, uključujući polukružne klupe (Sl. 4). Kao oznaka mjesta javnih sastajanja

¹⁵ *Vitruvius*, *De architectura libri decem*, 117 (prema: knjiga V, 11.2).

¹⁶ V. s navođenjem izvora, uz Vitruvija i Cicerona, Varona, Plutarha ili ranijeg Euripida, u: Smith, 1897 (online izdanje: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Exedra.html, pristupljeno 28. 8. 2024).

pojam eksedra korišten je, na primjer, za prostoriju za sastanke uređenu uz Pompejevo kazalište.¹⁷

Sl. 4. „Kuća efeba“ u Pompejima, ljetni triklinij i detalj slikanog prizora s fontane triklinija, s prikazom objedovanja u ograđenom prostoru s polukružnom klupom (scena egipatskog pejzaža) (Wikipedia, © *Codice dei beni culturali e del paesaggio*).

U javnim, pak, prostorima carskog Rima svakako je važno osvrnuti se na monumentalne polukružne eksedre koje su se otvarale na portike Augustovog foruma, tako i na apsidalni dio hrama Marsa Ultora, koji je sadržavao svojevrsni auditorij, do tada, gotovo neviđene koncepcije. Itekako je ta pojava važna i u razumijevanju bliskih arhitektonskih rješenja u Augustovim rezidencijama izvan Rima, odnosno u rezidencijama na imanjima njegovih prijatelja, bliskih suradnika ili članova obitelji, a gdje je i sam boravio. U tom okružju referiranje na arhitekturu auditorija imalo je istaknutu simboličku funkciju, u tijesnoj vezi sa svim prethodno istaknutim značenjima, odnosno namjenama bliskih i sličnih prostora u arhitekturi kultura razdoblja antike.

Stoga ćemo se, nakon pregleda reprezentativnih građevina namijenjenih ceremonijalnim okupljanjima, primanjima, zasjedanjima i podukama, koje su se odlikovale gledalištima (ili sjedištima) te klupama kao važnim segmentom uređenja, počevši od minojske kulture, preko antičke Grčke, posvetiti Augustovim javnim arhitektonskim poduhvatima. No, kako se već u Rimu kasne Republike javljaju jasne naznake simboličkog značenja stepenastih struktura s klupama u uređenju rezidencija elita, a što je moguće pratiti i od ranocarskog razdoblja, i taj će aspekt biti zastupljen u radu. Ipak, u carskim rezidencijama takvi su prostori poprimili (možda i ponovno, nakon helenističkog razdoblja) monumentalniju formu. Jedan o primjera je građevina poznata pod nazivom *Auditorium Maecenatis*, smještena na Eskvilinu, u vrtovima

¹⁷ Isto.

Gaja Cilnija Mecenata, a koja je interpretirana kao svojevrsni simbol caru Augustu. I kada bismo se pozabavili samo tom građevinom, kao važno postavilo bi se pitanje: Zašto je u njenom oblikovanju kao dominantna korištena stepenasta forma sjedišta? Što je ta forma značila?. Kako bi se razmotrili mogući odgovori, potrebno je bilo osloniti se na koncepcijske osnove ne samo grčke helenističke arhitekture (odnosno, makedonsko-grčkog helenizma) ili pred-helenističke tradicije, već i rimske arhitekture koja se zasnivala na helenističkim uzorima, pa tako i arhitekture Bliskog istoka od druge polovice 1. stoljeća pr. n. e. U tome smislu važnim se pokazalo pristupiti analizi graditeljskih pothvata Heroda I. Velikog i njegovih palača, od kojih se najpoznatija tzv. Treća palača u Jerihonu, čiji je vrt krasila monumentalna eksedra sa sjedištima, rastvorena prema vrtu, urešena biljem i nadopunjena vodom (Sl. 5).

Sl. 5. Rekonstrukcija vrtne eksedre sa stepenastim sjedištem u Trećoj palači Heroda I. Velikog u Jerihonu (*Archaeology Illustrated by Ballange Balogh*)

Ujedno se ta eksedra svojom funkcijom, ali i arhitektonskim rješenjem, može direktno povezati s prethodno navedenim „auditorijem“ Mecenatovih vrtova. No, Herod je iza sebe ostavio i druge palače u kojima je prevladavala polukružna forma istaknutih pročelja, aludirajući na arhitekturu auditorija, ili su u njima bile uređene audijencijske dvorane izričito označene tim pojmom (ili njegovim grčkim istožnačnicama). Ogleda se u tome svakako tradicija arhitekture grčkog klasičnog razdoblja, proizašla iz nasljeđa arhajskog razdoblja, čime dolazimo i do mitoloških predstava, „svetog vrta“ mitskih junaka. Ponajprije su to bili Homerovi junaci, poput Eneje ili Odiseja, vječni uzor rimskih careva. Potonje je danas nama tek donekle razlučivo u privatnim investicijama Augustovog vremena, no već od gradnji njegovog prvog nasljednika, Tiberija Klaudija Nerona, bit će jasno istaknuto – što najbolje pokazuje uređenje njegove vile u Sperlongi, s kojom ćemo završiti ovaj rad.

Dakle, cilj je ovoga rada, na temelju analize i komparacije podataka dobivenih iz literature i preko samih spomenika, prikazati kako se arhitektura auditorija uopće uvodi u rezidencijalnu arhitekturu Rima, te kako oblikuje „javne“ i „privatne“ prostore gradskih kuća i izvangradskih rezidencija. Također, prikazat će se funkcija stepenastih struktura koji su u neraskidivoj vezi s auditorijem, s obzirom na vrstu pojedine prostorije, objekta ili izgrađene cjeline unutar kompleksa kuća i vila, s vrhuncem u Augustovo doba, kada je ona u neraskidivoj vezi s osobom cara i njegove vizije obnovljene tradicije.

Stanje istraženosti teme obuhvaća znanstvene knjige i članke. Valja imati na umu da se većina literature bavi generalnim opisom građevina, poput primjerice palača, buleuterija, gimnazija i domusa. U tome segmentu su za rad najviše korišteni pregledi poput *Istorija umetnosti antičke Gčke* (1969.) Branka Gavele, *Minoan and Mycenaean Art* (1997.) Reynolda Higginsa, *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* (2018.) urednika Mania Urlicha i Monike Trumper itd. Takva djela, koliko god općenita bila, ostavila su prostora za uopćavanje šire slike o mogućem značenju i primjeni arhitekture auditorija. Tek u pojavi Herodove arhitekture u ranocarskom razdoblju, istraživači uviđaju dublji spektar mogućih tumačenja značenja auditorija. „Odskočna daska“ je bio diplomski rad Daniela W. McElmurrayja iz 2003. koji daje sveobuhvatnu sliku o izgledu i funkciji eksedri, pod naslovom *Exedra: form and function in the landscape*. Arheološka istraživanja znanstvenih članaka usmjerena na specifične polukružne stepenaste strukture koje mogu, ali i ne moraju sadržavati element vode. Od velike važnosti za ovaj rad je bio članak Kathryn Louise Gleason iz 1993. godine „A Garden Excavation in the Oasis Palace of Herod the Great at Jericho“, u kojem iznosi arheološke spoznaje vezane uz najpoznatiju Herodovu Zimsku palaču u Jerihonu, točnije vrt. Elementi koje navodi ponovit će se i na Apeninskom poluotoku i postati ključni u Augustovoj gradnji. Nadalje, uvelike sam se oslanjala na članak „The Architectural Patronage and Political Prowess of Herod the Great“ iz 2016. godine, autorice Vivian A. Laughlin. Ona piše o Herodovoj arhitekturi uviđajući simboličko značenje prirode koja se modificira arhitekturi u Herodovim vrtovima. Također, Vivian raspravlja o vezi Heroda i Agripe, a time i Augusta, naglašavajući repetitivne elemente, kao što su stepenaste eksedre, na istoku i zapadu. Moje shvaćanje o povezanosti i značenju motiva eksedri upotpunila je Maja Zeman u svojem članku „Monumentalne eksedre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja: primjeri istočne obale Jadrana“ iz 2014. godine, u kojem prati razvoj motiva eksedri u ranocarskom razdoblju kroz različite primjere rezidencijalne arhitekture stvarajući poveznicu s carskom ikonografijom. Što se tiče Augustove arhitekture, 2011.-2012. nastao je članak „Finding his

niche: on the „autoapotheosis“ od Augustus“ autora A. J. Droge kojeg sam koristila zbog detaljne analize arhitekture i skulpture foruma, s naglaskom na ideološku poruku cara. Posebnu kategoriju čine izvori, oblici informacija ponajviše o rimskoj kući, organizaciji prostorija i njihovoj namjeni. Također, kroz djela Marka Tulija Cicerona, Publija Kornelija Tacita i Plinija Mlađeg provlače se pojmovi *auditoria*, *gymnasia*, *lyceum*, *exhedra* i *academia*, koji olakšavaju današnje shvaćanje prostora određene namjene, a povezane s pojmom *auditoria*. Vitruvije u *Deset knjiga o arhitekturi* jasno definira prostorije rezidencijalne arhitekture, opisuje njihov izgled i funkciju, što je uvelike pomoglo u shvaćanju značenja polukružnih formi unutar kuća rimske elite, a to je posebno važno jer se iste strukture preslikavaju u rimskim vilama s određenim modifikacijama.

2. Stepenaste strukture gledališta zapadnih dvorišta minojskih palača

Tijekom Brončanog doba na otoku Kreti svoja je naselja uspostavila napredna civilizacija, koju danas poznajemo kao Minojsku civilizaciju, a o kojoj svjedoči bogata arheološka baština i za ovaj rad najvažnije, ostaci reprezentativnih palača. Minojske palače sa svojim zapadnim ulaznim dvorištem predstavljaju svojevrsnu početnu točku u razvoju prostora namijenjenih okupljanjima koja bi direktno mogla biti povezana s upravljanjem, odnosno isticanjem društvenog statusa vladajućih, a čiju su važnu sastavnicu činile stepenaste strukture, poput onih u kasnijim auditorijima. Iako su minojske palače građene po istoj ili sličnoj shemi, te shodno tome imaju slična obilježja zapadnih dvorišta, ovdje ćemo navesti najpoznatije primjere kako bi se istaknule bitne karakteristike i pokušalo objasniti zašto su uopće u njima građene stepenaste strukture.

Općenito, kada je riječ o minojskim palačama, potrebno je istaknuti i kako se radi o velikim građevinskim kompleksima, koji su bili povezani u jedinstvenu cjelinu unutarnjim pravokutnim dvorištima.¹⁸ Neke od najpoznatijih minojskih palača su palača u Knosu, Festu, Maliji i Zakru. Prve su palače nastale oko 2000. g. pr. n. e., te su uništene tijekom potresa oko 1700. g. pr. n. e. Na istome mjestu su nastale druge palače, no već oko 1450. g. pr. n. e. su nestale iz nepoznatih razloga. Jedino je poznato da je palača u Knosu oštećena u erupciji.¹⁹ Što se tiče tijeka njihove izgradnje i posebnosti arhitektonskog rješenja, Arthur Evans ponudio je tezu prema kojoj su pojedine zgrade bile najprije građene oko slobodnog prostora, da bi tek potom bile povezale hodnicima. Na taj način nastala bi središnja, zatvorena cjelina dvorišta. Takav primjer gradnje nalazimo i drugdje, primjerice u Amarni, Anadoliji, Egiptu itd.²⁰ Osim središnjeg pravokutnog dvorišta, zajednička karakteristika minojskih palača jest odsustvo zidina. Za razliku od minojskih, mikenske palače će imati zidine zbog obrambene funkcije, dok su minojske palače vjerojatno prvenstveno funkcionirale kao politička i religijska središta. Osim toga, kao što je prethodno spomenuto, minojske palače su nastale na način da su se pojedine zgrade povezivale i tako je nastala cjelina čiji hodnici djeluju poput labirinta, dok su mikenske palače građene prema strogom planu, sa megaronom kao osnovom prostornog razvoja. Nedostatak zidina u minojskih palača ukazivala bi na to da nije postojala izravna ratna opasnost s kopna, a većinu vojske je vjerojatno činila mornarica.

¹⁸ Gavela, 1969, 29.

¹⁹ Alleyne Higgins, 1997, 18.

²⁰ Gavela, 1978, 29.

2. 1. Palača u Knosu

Svakako jedna od najpoznatijih palača jest ona u Knosu, arheološkom nalazištu u općini Heraklion. Godine 1894. britanski arheolozi pod vodstvom Arthura Evansa dolaze na Kretu, a nekoliko godina nakon otkrivaju palaču, najveću i najkompleksniju među minojskim palačama. U kasnije, grčko i rimsko doba na palači Knos nije se gradilo, stoga ostaci isključivo pripadaju slojevima minojske kulture. Arheolozi su zaključili da je palača imala više od osamsto soba s hodnicima, te veliko središnje dvorište. Umjesto zidina, uokolo su pronađene ruševine stambenih zdanja i ljetnikovaca.²¹

Palača je izgrađena na uzvisini, u blizini mora. Zapadna padina je pritom poravnata, čime je omogućena gradnja širokog popločenog dvorišta, kroz koje se pristupalo ulazu u palaču (Sl. 6). Dvorište sadrži bazu oltara i uzdignute staze. Shodno tome, staze su diktirale način kretanja tijekom javnih događanja ili možda ritualnih ceremonija. Javna funkcija zapadnog dvorišta se očituje i u činjenici da je ono popločeno, sa velikim stepeništem sjevernije. Osim uzdignutih staza, zajednički element zapadnih dvorišta u Knosu i u drugim palačama, koje će se spomenuti u nastavku, jesu jame (*koulouras*), što na grčkom označava „šuplje“ i „okruglo“. Na dnu tri jame u dvorištu vidljivi su ostaci građevina, vjerojatno stambenih objekata koji su se nalazili upravo na tome mjestu prije gradnje palače. Danas se još mogu i vidjeti njihovi ostaci, koji datiraju u razdoblje od 2050. do 1900. g. pr. n. e. Pretpostavlja se da su jame služile skladištenju žita, dok je također moguće da su na Knosu služile i prinošenju žrtava.²²

No, za ovaj je rad najinteresantniji tzv. teatarski dio dvorišta, stepenaste strukture, koji je smješten u sjevernom dijelu. Pretpostavlja se da je taj dio služio ponajviše zaprimanju istaknutih i važnijih posjetitelja, a moguće je da su se na tome mjestu održavala i suđenja.²³ Točna namjena do danas nije sasvim potvrđena, no sudeći prema izgledu stepenaste strukture i popločenom podnožju, pretpostavlja se da su se ondje odvijala važna događanja tijekom kojih se mogao zaprimiti veći broj gledatelja. Stepenice su izvedene u kamenu, plitke su i široke, sa posebnim povišenim pravokutnom platformom s južne strane, koja je naknadno sagrađena, a vjerojatno je bila namijenjen vladaru i njegovoj obitelji.²⁴ Ostali gledatelji su zapravo stajali na stepeništu ili popločenom podnožju. Procjenjuje se da je „dvorište-teatar“ moglo zaprimiti oko petsto ljudi. S obzirom na pretpostavljenu posebnu, kraljevsku ložu, stepenice za gledatelje i

²¹ Zamarovsky, 1978, 30.

²² Cadogan, 1976, 53.

²³ Isto, 55.

²⁴ Isto.

popločenog podnožja, mogla bi se iščitati društvena hijerarhija prisutna u pozicioniranju vladara i ostalih, no i onih koji su stajali na stepeništu prema onima koji su stajali na popločenom podnožju. Nadalje, moguće je da su neke stepenice, shodno tituli, bile predviđene istaknutim ličnostima ili eliti. Danas takva razmatranja još uvijek nisu sa sigurnošću potvrđena, no uzimajući u obzir da su palaču nastanjivali vladari i oni njemu bliski, bilo bi logično zaključiti da su isti imali svoje posebno mjesto.

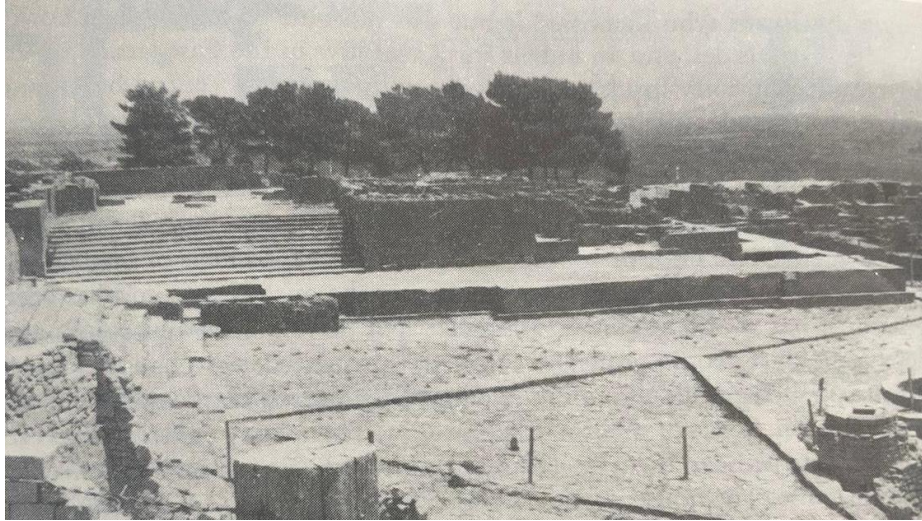
Sl. 6. Stepenište zapadnog dvorišta u palači Knos

(<https://www.ancientworldmagazine.com/articles/home-minotaur-palace-knossos/>)

2. 2. Palača u Festu

Palača u Festu smještena je na jugu Krete i gleda prema ravnicu Mesare. Na samom ulazu također je prisutna uzdignuta staza koja vodi od trijema palače do prve stepenice velikog stepeništa u zapadnom „dvorištu-tetaru“ (Sl. 7). Ulaz je tako ponovno monumentalan, a dojmu monumentalnosti doprinosi i sama stepenasta struktura. Taj „teatarski“ dio otkriven je početkom 20. st. pod vodstvom Talijanske arheološke škole. Kao u Knosu, i ondje su ostale očuvane *koulouras*, odnosno jame za skladištenje. Veličanstveno stepenište se, međutim, ne spušta do podnožja popločenog dvorišta, već je od njega uzdignuto za oko jedan metar. No, izgledom su stepenice vrlo slične onima u Knosu, te su jednako plitke i široke. Vjerojatno su također služile okupljanjima prilikom raznih svečanosti i drugih javnih događanja. Budući da je stepenište izgrađeno na blagoj uzbrdici, neke su stepenice bile oblikovane direktno iz stijene, a cjelokupna je struktura bila okružena kamenim zidom. Procijenjeno je da stepenište može

primiti petsto ljudi koji su, kao i u Knosu, stajali na istima.²⁵ S druge strane, Vincenzo La Rosa je mišljenja da stepenište može zaprimiti oko četiristo ljudi, što ga čini manjim od onoga u Knosu.²⁶ Budući da je i ovdje dvorište popločeno, vjerojatno su gledatelji stajali i u podnožju stepenica, te su, shodno tome, pripadnici određenih društvenih slojeva imali određeno mjesto.

Sl. 7. Stepenište zapadnog dvorišta palače u Festu (Cadogan, 1976, 92.)

2. 3. Palača u Maliji

Dok su palače u Knosu i Festu dominirale središnjom i južnom Kretom, palača u Maliji je imala primat nad istočnim dijelom. Smještena je u nizini, blizu mora. Gerald Cadogan povezuje blizinu mora s mogućnosti postojanja mornarice.²⁷

Sl. 8. Zapadno dvorište palače u Maliji (<https://www.cretetip.com/palace-of-malia/>)

²⁵ Lawrence, 1996, 16.

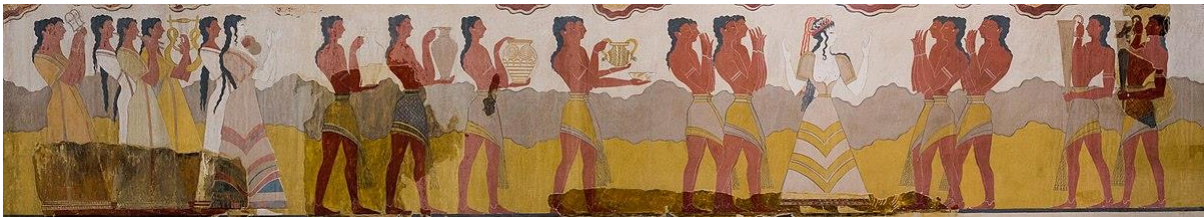
²⁶ La Rosa, 2010, 587.

²⁷ Cadogan, 1976, 110.

Međutim, palača nije bila okružena zidinama, niti materijalni ostaci ukazuju na obrambenu funkciju palače. Zbog toga je moguće da se mir osiguravao trgovinom s udaljenim krajevima. Kao i u prethodnim slučajevima, zapadno dvorište je popločeno s uzdignutim stazama (Sl. 8). Također, prisutne su i jame za skladištenje žitarica, *koulouras*, kojih je više nego u Knosu i Festu. Stepenište nije toliko monumentalno kao u Knosu i Festu, no vidljiva je zajednička karakteristika u vidu plitkih i širokih stepenica koje su i ovdje očito služile kako bi se na njima stajalo.

2. 4. Funkcija zapadnog dvorišta

Do danas se raspravlja o funkciji zapadnog dvorišta minojskih palača. Zidni oslici u Knosu i Festu možda mogu poslužiti kao odgovor (Sl. 9). U Festu je, naime, pronađena zidna slika na kojoj je prikazan ples u teatru, no ne zna se radi li se o ritualnom plesu. Osim toga, postoje i prikazi akrobata koji skaču preko bikova (Sl. 10). Moglo bi se zaključiti da su se takvi plesovi odvijali baš u zapadnom dvorištu. Ipak, igre s bikovima su manje vjerojatne, budući da nije postojala ograda koja bi osigurala da životinje ne ozlijede prisutne.²⁸

Sl. 9. Freska s prikazom procesije na zidu palače u Knosu

(https://es.m.wikipedia.org/wiki/Archivo:Wall_painting_of_cult_procession_from_Knossos_%28Corridor_of_Procession%29_-_Heraklion_AM_-_01.jpg)

Sl. 10. Freska s prikazom akrobata, palača Knos (<https://www.we-love-crete.com/palace-of-knossos.html>)

²⁸ Lawrence, 1996, 16.

Eventualno bismo ih mogli očekivati u palači u Festu, gdje je sjedište bilo uzdignuto za oko jedan metar. Vincenzo La Rosa opisuje zapadno dvorište kao ceremonijalni prostor u kojem su stanovnici palače (vladar, njegova obitelj, politička i vojna elita) mogli doći u direktan kontakt sa stanovnicima izvan palače, kroz razna javna događanja kojima su svi prisustvovali.²⁹ Zbog toga je moguće da su se u dvorištu održavali i drugi događaji, poput atletskih igara, religijskih ceremonija, svetkovina itd. U Knosu je, primjerice, na zidnim oslicima zabilježena i procesija pri kojoj su se prinosili darovi. S obzirom na to da je slika smještena u prolazu od zapadnog, prema središnjem dvorištu, moguće je da je započinjala u „dvorištu-teatru“, dok se glavni ritual odvijao u središnjem dvorištu. Sudeći po veličini stepeništa koje je slično u svakoj palači, a prije svega „kraljevskoj loži“ u Knosu, valja zaključiti da je zapadno dvorište bilo od velike važnosti za minojsko društvo, zbog moguće sudske, kulturne i religijske funkcije. Moguće je svakako da je na platformu za „kraljevsku lođu“ zapravo bila postavljena natkrivena drvena struktura s klupom, poput *ikria* zabilježenih na ovdje već spomenutim prikazima brodova sa Santorinija.

²⁹ La Rosa, 2010, 587.

3. Buleuterija i gimnazija u grčkim polisima

3. 1. Buleuterij

Buleuterij (grč. βουλευτήριον) predstavlja javno mjesto sastanka članova vijeća grčkog polisa. Tijekom mračnog razdoblja (1200.- 750. g. pr. n. e.) vladare je savjetovalo vijeće starješina, odnosno geruzija, iz kojeg se razvio kasniji buleuterij. O počecima buleuterija piše Homer u svome epu *Ilijada* u kojem spominje sastanke „vijeća kraljeva i vojskovođa“ na otvorenom, te u Agamemnonovom šatoru.³⁰ Nadalje, vijeće se sastajalo i u prostoru megarona u kojem su klupe bile postavljene uzduž zida, sa svake strane. U središtu se nalazilo obredno ognjište, iznad kojeg je bio klerestorij. Tijekom arhajskog razdoblja vijeće se počelo sastajati na otvorenom, poput areopaga u Ateni, nazvan po istoimenom brdu. Vijeće je moglo zaprimiti više stotina članova, stoga se javila potreba za većim prostorom. Točan broj članova je varirao s obzirom na grad u kojem je vijeće bilo smješteno. Tijekom 6. st. pr. n. e. gradi se skupina građevina koje su bile prethodnici prvog atenskog natkrivenog buleuterija. Stari buleuterij bio je sagrađen u podnožju Agore (Sl. 9). Sa zapadne strane pronađen je polukružni usjek. Autori Thompson i Wycherley smatraju da je ondje bilo smješteno vijeće na otvorenom, te da su u polukružnom usjeku bile smještene klupe na kojima su vijećnici sjedili.³¹ Danjom gradnjom arhitektura se prilagođavala postojećem pejzažu. Od otvorenog mjesta sastanaka s prostorom za sjedenje, nastaje zatvoreni buleuterij. William A. McDonald dijeli buleuterij na tri osnovne skupine: uski, kvadratni i široki.³² Međutim, valja imati na umu i raspored sjedišta s klupama koje je moglo biti ravno ili zakrivljeno. Uzevši u obzir sve faktore, Malcolm Bell III razlikuje četiri skupine.³³ Prvi tip se gradio tijekom 5. i 4. st. pr. n. e. i bio je kvadratnog ili pravokutnog tlocrta, s podom od utabane zemlje i sjedalima od drvenih klupa. Drugi tip je bio istoga oblika, no sa sjedalima postavljenima na kosini, u pravocrtnom obliku. Treći tip je bio sličan, sa sjedalima krivocrtnog oblika. Oba tipa su bila prisutna tijekom helenističkog i rimskog razdoblja. Posljednji tip je bio polukružnog oblika i uvelike je nalikovao kazalištu, s kamenom kaveom koja je pratila polukružni oblik stražnjeg zida. Potonji se tip gradi od 1. st. pr. n. e. Razvoj arhitekture bio je uvjetovan željom za boljom akustikom i vidljivošću tijekom sastanaka i drugih događanja. Primjeri prvog tipa buleuterija, koji nastaju u 5. i 4. st. pr. n. e., mogu se naći u Ateni, Argosu, te u Assosu. Posljednji primjer predstavlja buleuterij četvrtastog oblika s

³⁰ Homer, *Ilijada*, 20.-21.

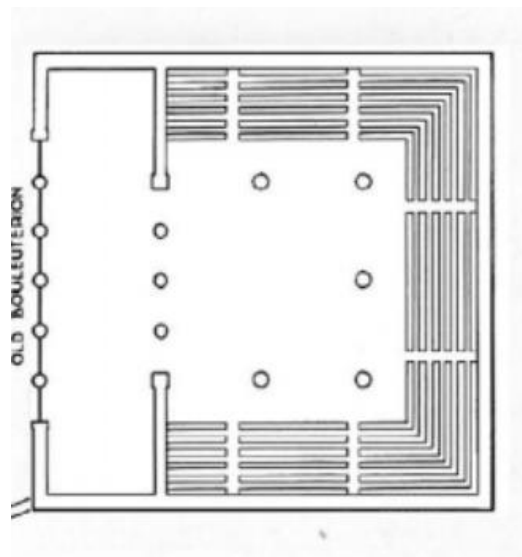
³¹ Thompson and Wycherley, 1972, 11.

³² McDonald, 1943, 255.

³³ Oxford Classical Dictionary 2020. ([Bouleuterion | Oxford Classical Dictionary \(oxfordre.com\)](https://www.oxfordre.com/classical/)), pristupljeno: 7. 3. 2024.)

dorskim stupovima na pročelju i pogledom prema trgu. Veliki buleuterij je bio sagrađen u Argosu i mogao je zaprimiti više od 2000 ljudi, no vijeće je brojalo manje članova, stoga se za sastanke nije upotrebljavao cijeli prostor. S obzirom na nekorištenje cijelog prostora za sjedenje, postavlja se pitanje zašto je omogućeno toliko mjesta. Pretpostavlja se naime, da su prostori buleuterija služili za svjetovna događanja, poput raznih svečanosti, predstava, govora itd. U vezi s prethodno navedenim, blizu Afrodizije se nalazio buleuterij koji je mogao zaprimiti veliki broj ljudi, poput onoga u Argosu. Ovdje su, međutim, pronađeni kasni natpisi koji se odnose na smještaj određenih skupina ljudi na određena sjedišta.³⁴ Očito je da su sjedala odražavala društvenu podjelu, s obzirom na vjersku pripadnost, zanimanje ili drugu karakteristiku. Ostaje nepoznato jesu li vijećnici među sobom bili podijeljeni, odnosno jesu li imali određeno mjesto na kojem su morali sjediti tijekom sastanaka. Također, ne bi trebalo izostaviti religijsku komponentu. Vijeća su bila posvećena raznim bogovima, ovisno o gradu u kojem su se nalazila, kao npr. u Ateni Zeusu i Ateni. Oltari su bili dio buleuterija i o tome svjedoče nalazi, te su mogli biti smješteni u središtu ili kao sekundarni element. Prisustvo oltara ne mora, međutim, ukazivati na isključivo religijske događaje koji su se mogli odvijati u prostoru. Vjerojatnije je da su sastanci vijeća bili popraćeni obredom. Osim toga, postojanje oltara u arhajskom razdoblju ukazuje na naslijeđe mikenske kulture i obrednog ognjišta u megaronu. Primjeri središnjeg oltara mogu se naći u Herakleji, Troji i drugim gradovima.

Jedan od najpoznatijih i ujedno najstariji buleuterij je onaj u Ateni, a nastao je oko 500. g. pr. n. e. (Sl. 11).³⁵ Kao što je prethodno navedeno, buleuterij je bio kvadratnog tlocrta.

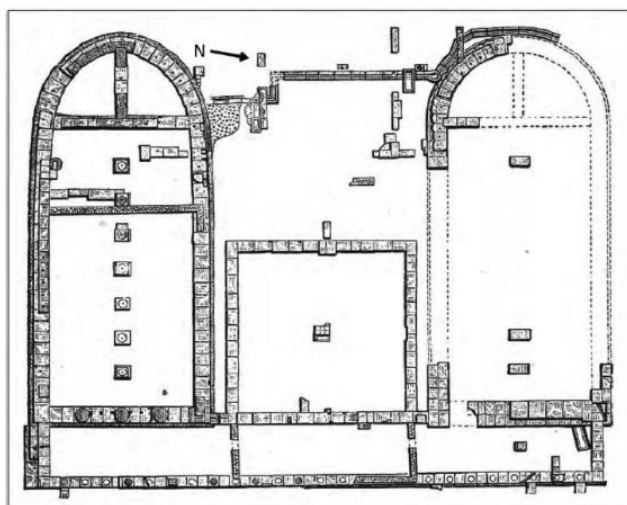

Sl. 11. Stari buleuterij u Ateni (Lyle Johnstone & Graff, 2018, 16.)

³⁴ Isto.

³⁵ Lyle Johnstone & Graff, 2018, 14.

Predvorje je zauzimalo južni dio, dok je na sjevernoj strani bio prostor za sjedenje, organiziran u tri dijela, odnosno u slovo "U". Na taj način omogućen je pogled i bolja slušnost govornika koji je bio okružen drvenim klupama postavljenima na istom nivou s podom. Ostaje nejasno jesu li među klupama postojali prolazi. Govornik je stajao obično na povišenoj platformi. Ostali buleuteriji iz arhajskog razdoblja su bili izgrađeni na Olimpiji, Delosu i Delfima. Zajednička karakteristika, osim jednostavne gradnje, bile su drvene klupe uza zid, sa tri strane prostora, te natkrivenost, na koju ukazuju nalazi gređa i ostaci stupova.³⁶ Buleuterij na Olimpiji, ujedno Zeusovo svetište, bio je mjesto sastanaka vijeća Elide. Prostor je bio podijeljen na dva uska dijela s apsidama, a sastanci su se održavali u sjevernom dijelu unutar kojeg je bio postavljen niz stupova kroz središte prostorije (Sl. 12). Smatra se da su vijećnici sjedili s jedne strane, te gledali i slušali govornika, dok su govorniku s leđa stajali oni koji su raspravu samo slušali. Tako organizirani prostor omogućavao je podjelu između aktivnih i pasivnih članova. Oko 300. g. pr. n. e. izgrađen je buleuterij u Herakleji, još jedan primjer pravokutne građevine s linearno postavljenim sjedištima.

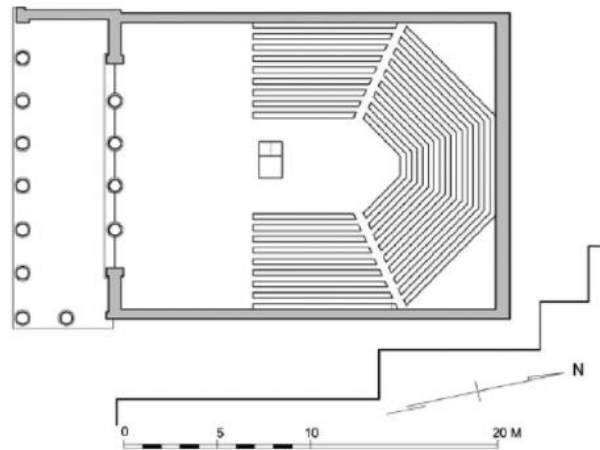

Sl. 12. Buleuterij u Olimpiji (Lyle Johnstone & Graff, 2018, 29.)

Spomenuto je da je buleuterij imao oltar u središtu, a govornička platforma se nalazila u neposrednoj blizini. Budući da su na sastancima mogli prisustvovati i oni koji bi raspravu samo slušali, s vremenom se javljao sve veći interes javnosti za sastanke vijeća. Zbog toga su uz buleuterije postajale sve poželjnije javne površine, najčešće ispred unutrašnjeg vestibula, a koje su mogle zaprimiti veći broj ljudi. Praksa slobodne površine uz buleuterije se ustalila, međutim tek kasnije, tijekom helenističkog razdoblja. Krajem 5. st. pr. n. e. sagrađen je novi, atenski

³⁶ Lyle Johnstone & Graff, 2018, 26.

buleuterij, a stari je od toga razdoblja služio kao arhiv novome.³⁷ Već tada se mogu primijetiti inovacije u odnosu na prethodne primjere. Naime, novi buleuterij u Ateni pripada tipu buleuterija s krivocrtnim sjedalishem (Sl. 13). Svaka inovacija u smještaju prisutnih i njihovom rasporedu išla je u prilog poboljšanju vidljivosti i akustike. Osim toga, povećan je kapacitet ljudi u odnosu na pravocrtni položaj sjedenja.³⁸ Drvena sjedala su se zadržala, a preuređenje građevine uslijedilo je u 3. st. pr. Kr., nakon čega su uspostavljeni elementi društvene stratifikacije u vidu pomične ograde koja je dijelila vijećnike od običnog puka.

Sl. 13. Novi buleuterij u Ateni (Lyle Johnstone & Graff, 2018, 54.)

Buleuteriji su sadržavali skulpturu koje su sakupljane, darovane ili naručivane. Putem skulpture se odražavao ugled građevine, ali i uloge vijeća, jer su mnoge, između ostalog, prikazivale donatore, guvernere i njihove obitelji. Donatori su mogli biti ujedno i članovi vijeća.³⁹ Također, često su se dale izrađivati skulpture bogova i personifikacija, kao npr. Zeusa u Ateni. U helenističkom se razdoblju dogodio zamah u dekoraciji buleuterija. Razvijaju se scene u više nivoa, koje su predstavljale impozantnu simbiozu arhitekture i skulpture, dostupnu javnosti s kojom su na simboličan način komunicirale. Potonje se smatra odlikom kasnijih buleuterija, o kojima će više riječi biti u nastavku.

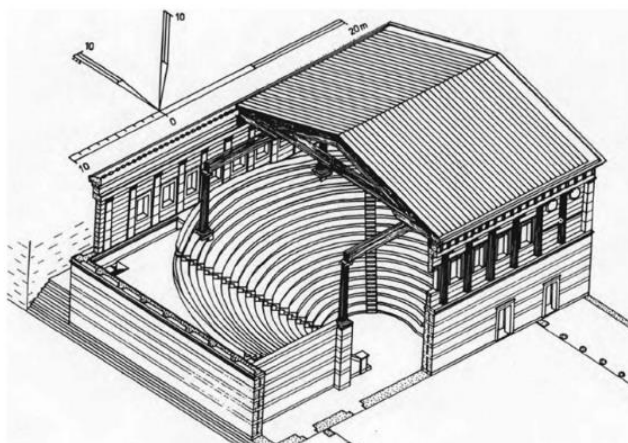
Buleuteriji se u klasično-helenističkom razdoblju mijenjaju. Građevine su bile natkrivene te su imale otvoreni interijer. Usvajanjem drvenog krova građenog poput rešetke, nosači više nisu morali biti postavljeni gusto kao prije. Sada su, naime, nosači vidljivo razmaknuti, a

³⁷ Thompson and Wycherley, 1972, 35.

³⁸ Lyle Johnstone & Graff, 2018, 50.

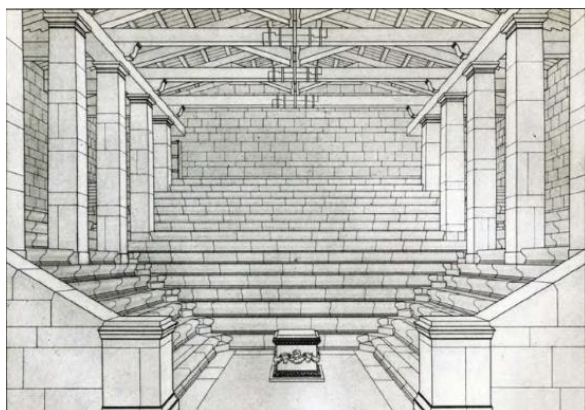
³⁹ Oxford Classical Dictionary 2020. ([Bouleuterion | Oxford Classical Dictionary \(oxfordre.com\)](https://www.oxfordre.com/classical/)), pristupljeno: 7. 3. 2024.)

naposljetku su eliminirani.⁴⁰ Još jedna novost ovoga razdoblja bila su kosa sjedišta pravocrtnog i krivocrtnog oblika. U oba slučaja, buleuterij je zadržavao pravokutni oblik. Kosa sjedišta upućivala su na to da je gradnja buleuterija bila smještena na padini kod agore. Međutim, nagnuta sjedišta nisu nastajala samo na prirodnom terenu. U slučajevima poput Mileta, padina je napravljena isključivo u svrhu nastanka buleuterija, odnosno kosih sjedišta (Sl. 14).

Sl. 14. Buleuterij u Miletu (Lyle Johnstone & Graff, 2018, 60.)

U Prijeni je oko 200. g. pr. n. e. nastao buleuterij koji predstavlja prvi primjer pravokutne građevine s nagnutim sjedištem pravocrtnog oblika (Sl. 15 i 16).⁴¹ Buleuterij je mogao zaprimiti šestotinjak ljudi. Građevina je imala govorničku platformu iza koje se nalazila kamena klupa koja je bila namijenjena dužnosnicima.⁴²

Sl. 15. Unutrašnjost buleuterija u Prijeni (Lyle Johnstone & Graff, 2018, 39.); Sl. 16. Ostaci buleuterija u Prijeni

(https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F437%2Fitem_EBKMPKUY3QHYOBUXRM4WF3QTFZJ6YDX&repid=1)

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Lyle Johnstone & Graff, 2018, 37.

Slični primjeri, no sa zakrivljenim sjedištem, mogu se naći u gradovima poput Mileta, Akre i Ariasa. Budući da su se rasprave vodile sa sjedećih mjesta, zakrivljeni oblik sjedišta išao je u prilog boljoj akustici, ali i vidljivosti vijećnika. Jedan od najljepših buleuterija je izgrađen u Miletu. Značaj grada kao kulturnog i trgovačkog središta je svakako doprinosila nastanku ove veličanstvene građevine. Buleuterij je imao zakrivljena sjedišta te je mogao primiti preko tisuću ljudi. Ono je ujedno i pokazatelj promjena nastalih u razdoblju klasično- helenističke kulture zbog svojeg dvorišta s kolonadom stupova. Javna površina poput navedene bila je popratni element mnogih vijećnica. Sastanci su, naime, privlačili mnoštvo građana koji su u ovome slučaju mogli slušati rasprave. Osim toga, buleuterij je imao predvorje i monumentalni pristup. Čini se da su u ovome razdoblju sjedišta buleuterija bila u potpunosti kamena.

Još jedan primjer buleuterija s dvorištem bio je u Afrodiziju u kojem su stajale, danas sačuvane, četiri skulpture. Pretpostavlja se da su skulpture predstavljale građanske vrline i najvišu čast kojoj treba stremiti svaki stanovnik polisa.⁴³ Unutar buleuterija izgrađena je dvokatna scena unutar koje su bile postavljene skulpture donatora i božanstava. Osim navedenog, česti motivi u buleuterijima bili su vojne prirode, kako bi se naglasio neizostavan "stup" na kojem je počivao pojedini polis. Također, valja primijetiti i poveznicu s Homerovim ratnim vijećima kao pretečom kasnijih buleuterija. Primjeri reljefa s motivima štitova mogu se pronaći u Miletu i Ariasu.

3. 2. Gimnazija

Osim buleuterija, jedna od glavnih institucija polisa bila je gimnazij. Od 4. st. pr. n. e. gimnazija su bile dio urbanističkog krajolika, te ključan dio društvenog života.⁴⁴ Najpoznatija namjena bila je povezana s tjelesnim aktivnostima, a mladi Grci (*ephebi*) mogli su u sklopu institucije trenirati kako bi se mogli kondicijski pripremiti za vojnu službu. Postepeno su gimnazija postale mjesto nauke, stoga postaju poznata kao mjesta vojne i intelektualne edukacije. Kao važno mjesto obrazovanja i društvene interakcije, gimnazija su nicale u mnogim gradovima. Atena je, primjerice, imala tri poznate gimnazija, a to su Licej, Kinosarg i Akademija. Još od arhajskog razdoblja, gimnazija Kinosarg je bila mjesto sastajanja pojedinaca radi političkih rasprava. Shodno tome, gimnazijama se može pribrojiti i upravna funkcija. Od jednostavne građevine namijenjene raspravama vijeća, razvio se kompleks s kupkama i prostorima za trčanje, hrvanje i ostale tjelesne aktivnosti, dok od 4. st. pr. n. e. gimnazija postaje

⁴³ Hallett, 1998, 89.

⁴⁴ Burkhard, 2018, 114.

središtem filozofskih škola čije poduke su se odvijale na otvorenom. Što se tiče polaznika, gimnazije se povezuje s aristokracijom, odnosno istaknutim pojedincima i pripadnicima imućnijih društvenih slojeva.⁴⁵ Krajem 6. st. pr. n. e. Solon je bio izabran za arhonta, te je zapamćen po svojim brojnim reformama. Jedna od njih je zabranjivala robovima gimnastičke aktivnosti. Također, djeca koja su imala jednog roditelja koji nije bio atenski građanin nisu mogla pohađati gimnazije, osim spomenute Kinosarg. Za razliku od Sparte i drugih dorskih država, u svim jonskim državama je ženama bilo zabranjeno sudjelovati u vježbama mladih. Dakle, postojali su zakoni koji su isključivali određene društvene skupine od sudjelovanja u aktivnostima koje su se odvijale u gimnazijama, stoga su gimnazije istovremeno davale uvid u društvenu situaciju klasičnog i helenističkog razdoblja. Sljedeća važna karakteristika gimnazija vezana je uz arhitekturu, a to je palestra.⁴⁶ U sklopu palestre su se gradile eksedre, ograđeni prostori s klupom s jedne i otvorom u obliku kolonade s druge strane. Ponekad su eksedre imale jednu klupu, dok su klupe u nekim slučajevima okruživale prostor sa sve tri strane. Za razliku od prethodno spomenutih građevina, sjedišta su bila namijenjena za stajanje ili sjedenje, no gradnjom eksedri pitanje namjene nije toliko jednostavno. Sukladno tome, prvo pitanje koje se nameće jest funkcija eksedri. Unutar eksedre gimnazije u Pergamonu bio je smješten kip Diodora Paspara, donatora i veleposlanika Pergamona.⁴⁷ Inače, gimnazija sadrži nekoliko kipova atalskih vladara. Prije nego je postavljen kip Diodora, na istome je mjestu stajao kip Filetera, jednog od atalidskih vladara. Obzirom na klupe u svakoj eksedri, ne može se smatrati da su nužno služile za sjedenje, već kao mjesto prikaza istaknutih pojedinaca. S druge strane, Akademija i Licej su imale eksedre u kojima su građani mogli sjediti i raspravljati. Štoviše, o njihovoj prvenstvenoj svrsi piše Vitruvije koji piše o četverokutnim ili duguljastim palestrama namijenjenima za tjelesne aktivnosti u sklopu kojih nastaju eksedre za one koji ne sudjeluju, već sjede, promatraju i raspravljaju.⁴⁸ Takvi se primjeri mogu naći u gimnaziji u Olimpiji, koja je imala šest eksedri, kao i u Amfipolu. Osim u gimnazijama, eksedre su se gradile u sklopu svetišta. Jedan od primjera je Apolonovo svetište na Delfima. U ovome slučaju su eksedre služile kao mjesto za počasne kipove koje je dao izraditi Atal I. nakon pobjede nad Galima u 3. st. pr. Kr.⁴⁹ U području zvanom Halos, unutar svetišta, sagrađene su eksedre na kojima su sjedili svećenici i druge istaknute osobe poput sudaca, dužnosnika itd. U istome području se nalaze i druge eksedre na kojima su postavljeni brončani kipovi heroja i istaknutih građana. Ponekad

⁴⁵ World History Encyclopedia, 2016. (<https://www.worldhistory.org/Gymnasium/>, pristup: 10. 5. 2024.)

⁴⁶ Burkhard, 2018, 114.

⁴⁷ von den Hoff, 2018, 255.

⁴⁸ McElmurray, 2003, 12.

⁴⁹ Molnárová, 2023, 98.

kipovi nisu sačuvani, no ostali su kameni blokovi eksedri na kojima su vidljivi tragovi udubljenja ili pak ostaci nekadašnjeg kipa. Amfiareion u Atici iz 4. st. pr. n. e. imao je eksedre u obliku samostojećih klupa u stoama svetišta. U ovome slučaju su klupe služile za odmor, odnosno ritualno spavanje hodočasnika, koji su dolazili tražiti ozdravljenje, odgovore ili savjete Amfiaraja, starogrčkog junaka po kojem je svetište dobilo ime. Vidljivo je, dakle, da su eksedre imale višenamjensku funkciju, te da su, obzirom na društveni sloj i zanimanje, bile predviđene za određene društvene grupe. Također, istovremeno su bile pokazatelj zasluga pojedinaca, te utjelovljenje kulta vladara, kao što je vidljivo u slučaju gimnazije u Pergamonu. Svetišta sadrže primjer eksedri koristan za proširenje razumijevanja njive simboličke namjene, kao i pokazatelj začetaka društvene stratifikacije obzirom na status pojedinaca koji su na njima mogli sjediti.

4. *Auditoria* u privatnim rezidencijama patricija od kasne Republike do ranocarskog razdoblja

Polukružne strukture reprezentativne funkcije koje su u sebi objedinjavale polukružne sjedeće elemente, odnosno drvene ili kamene klupe, bile su uobičajena pojava u rimskoj stambenoj arhitekturi još od kasne Republike. Literarni izvori svjedoče o okupljanjima u privatnom okruženju gradskih rezidencija (*domus*) ili izvangradskih imanja (*villa*) povodom kojih su privremeno mogle biti postavljene polukružne i stepenaste drvene konstrukcije klupa, koje su potom bile demontirane. Iz zapisa Decima Junija Juvenala i Tacita iz 1. st. n. e. može se saznati kako je takve drvene konstrukcije bilo moguće i unajmiti, pa čak unajmiti čitavu kuću u kojoj je na taj način bilo moguće gotovo svaku prostoriju privremeno osposobiti za prigodna događanja.⁵⁰ Uglavnom je bila riječ o okupljanjima povodom dramatskih uprizorenja i recitacija, koje su mogle pratiti različite svečanosti i bankete, ali i okupljanjima u svrhu poduke.

Uzor opisanog uređenja može se naći na prostoru antičke Grčke, od kuda je na Apeninski poluotok mogao biti prenesen još u 2. st. pr. n. e., posredstvom tzv. grkofila, društvene skupine elite koja je usvajala običaje svojstvene grčkoj, helenističkoj kulturi,⁵¹ a s njima i specifična uređenja privatnih prostora i njihov inventar, poput drvenog namještaja u blagovaonicama (klupe - *klinai*). Poznato je da su upravo pripadnici te skupine prvi na svojim imanjima opremali i biblioteke koje su sadržavale djela (uključujući dramatska) grčkih autora te dovodili učitelje s Istoka radi obrazovanja mladića u obitelji.⁵² Među najpoznatijim privatnim bibliotekama bila je svakako ona Lucija Licinija Lukula, uređena u sklopu njegova imanja u Tuskulumu. Opisali su je Ciceron i Plutarh. Prema opisima, to je bilo mjesto, prostor unutar vile, uvijek otvoreno učenim posjetiteljima, koji bi se ondje okupljali i sjedili u intelektualnim druženjima, razgovorima. Pri tom se kao jedini dio opreme biblioteke navode sjedišta, stolice ili klupe, koje su bile okružene (*circumfusum*) knjigama i spisima.⁵³

⁵⁰ Juv., *Sat.* VII, 40. (online izdanje: https://pages.pomona.edu/~cmc24747/sources/juvenal/juv_7.htm, pristupljeno: 28. 8. 2024.); Tacit., *Dial.* IX. (online izdanje: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Tac.%20Dial.%209&lang=original>, pristupljeno: 28. 8. 2024.)

⁵¹ Marshall, 1976, 258.

⁵² Poznatu kolekciju grčkih autora iz cijenjene Makedonske knjižnice kralja Perzeja dopremio je kao plijen u Rim L. Aemilius Paullus te je bila u njegovom vlasništvu sve do smrti (160. g. pr. n. e.), kada posredstvom Scipiona Aemiliana postaje dostupna širem krugu elite okupljene oko obitelji Scipion, poznatih „grkofila“ (Marshall, 1976, 258.)

⁵³ Dix, 2000, 451.

Uz navedene prostore svakako bi se mogao vezati termin *auditorium*, koji je najprije označavao općenito slušanje, slušateljstvo,⁵⁴ a prema tome i slušanje poduka, te su prema pojedinim autorima baš u *auditoria* ili neposredno uz njih mogle biti pohranjivane knjige.⁵⁵ Ipak, prva pojava termina *auditorium* u značenju konkretne prostorije, a ne skupine slušatelja, a koji je kao takav bio izjednačen i s terminom *theatron* (također u značenju konkretnog prostora), javlja se u razdoblju od kasnog 1. stoljeća pr. n. e. do ranog 1. stoljeća, najprije na Istoku, kod Filona iz Judeje, a potom na Zapadu, u djelima iz vremena cara Augusta.⁵⁶ Kasnije Plinije Mlađi jasno koristi pojam u značenju mjesta za recitaciju, podučavanje i retoriku, i to u kućama imućnih obitelji.⁵⁷ Tacit daje i nešto detaljnije podatke, opisujući uređenje takvih prostorija u privatnim kućama s klupama koje su bile slagane na stepeništa, a kako bi prostorija mogla zaprimiti veći broj ljudi.⁵⁸ U tom smislu se termin mogao odnositi na sve one prostorije u privatnim rezidencijama koje je vlasnik koristio za primanje gostiju i klijenata, pa čak i za obavljanje administrativnih poslova i rješavanje sporova između stanara i posluge. Takve prostorije su bile apsidalne dvorane ili specifično oekus i bazilika.⁵⁹

Direktniji uzori se mogu naći u helenističkim *gymnasia*, s posebnim prostorijama koje se nazivaju *akroaterion* (što je zapravo istoznačnica pojma *auditorium*), a koje su bile namijenjene intelektualnim razgovorima, poduci ili općenito sastancima. Sama forma tih prostorija često je bila polukružna, a sadržavale su i „amfiteatarski“ postavljena sjedišta.⁶⁰ Međutim, uz pojam *akroaterion*, u imenovanju opisanog tipa prostorija javlja se još jedan uopćeni termin - *exedrion*

⁵⁴ Smith, 1848, 174.

⁵⁵ Prije kraja Republike nisu postojale javne biblioteke u Rimu, već samo one dostupne eliti, u privatnom okružju. Prva javna biblioteka planirana je za Cezara, ali nije dovršena, a zatim tek za Augusta, na Palatinu, uz Apolonov hram (Lopez Garcia, Bueno Guardia, 2021, 5.)

⁵⁶ Bubb, 2022, 64.

⁵⁷ Tamm, 1963, 12.

⁵⁸ Tacit. *Dial.* 9,3

⁵⁹ Oecus je bio kvadratični prostrani prostor privanih kuća u kojem su se održavale muške gozbe. (Vitr. VI, 6. 7. 3); Postoji nekoliko vrsta oecusa: korintski, egipatski i kizicenski. „Između korintskih i egipatskih oecusa ovakva je razlika: korintski imaju jednostavne stupove postavljene na postament ili na pod: odozgo imaju epistil i vijence ili od drvene grede ili od žbuke. Osim toga, nad vijencima su stropovi, polukružni kasetirani svodovi. Kod egipatskih su na stupovima epistili; od njih se do zidova naokolo stavljaju grede stropa, a na tome je pod za nepokriveni hodnik. Zatim se na epistile iznad donjih stupova stave stupovi za četvrtinu niže od donjih. Iznad njihovih epistila i ornamenata dolazi ukrašeni strop, a između gornjih stupova prozori. Tim one izgledaju slične bazilikama, a ne korintskim triklinijama.“ (Vitr. VI, 6. 3. 8, 9) „Postoje i oecusi koji nisu uobičajeni u Italiji, a Grci ih nazivaju kizicenski. Postavljao se tako da gleda prema sjeveru i to najviše na zelenilo, a u sredini su bila vrata. Dugi su i široki, tako da se mogu postaviti po dva triklinija (skupine od tri klupe), jedan orijentiran prema drugom, s prolazom oko njih, dok su s njihove desne i lijeve strane bili prozori dimenzijama bliski vratima, kako bi ljudi s ležaja mogli kroz prozore gledati u zelenilo.“ (Vitr. VI, 6. 3. 10)

⁶⁰ Tamm, 1963, 21.

(lat. *exhedra*) - koji je zapravo označavao dvoranu rastvorenu prema dvorištu, a u kojoj se uobičajeno nalaze klupe i stolovi.⁶¹

Valja imati na umu da je eksedra pojam kojim su u Rimu nazivane različite vrste prostorija i građevina koje su bile oblikovane poput niša, s potpuno rastvorenom fasadom ili pročeljem artikuliranim stupovima. Pojam je označavao i komemorativna grobna mjesta, izgrađena uz javne prometnice i otvorena pogledu. Jedan od primjera je samostojeća eksedra u Pompejima, posvećenu gradskoj svećenici, kćeri Publija Mamija. Sadržavala je natpis posvećen pokojnici te skulpturalnu dekoraciju koja je plijenila pažnju prolaznika.⁶² Eksedre sagrađene u sklopu grobnih mjesta mogle su biti dodatno opremljene oltarima, vazama, kipovima, uz oslikane zidove i mozaike na podu, a mogle su sadržavati i pomične stolove i klupe, kao i vodu u funkciji rashlađivanja u obliku maglice ili ugodnog zvuka žubora.⁶³ Opisan prizor je doprinio veličanstvenom dojmu. Dakle, to su bili reprezentativni prostori koji su privlačili pozornost prolaznika, odašiljući poruku o pokojniku, odnosno pokojnicima.

Elementi sadržani u komemorativnim eksedrama uglednih Rimljana prepoznaju se i kao osnovni elementi uređenja njihovih kuća, točnije svih onih prostora u kući koji su služili upravo prezentaciji vlasnika i njegove obitelji. U prvom redu su to bili atriji s tablinumom, namijenjeni svakodnevnom primanju klijentele, uobičajeno rastvorenim prema javnom prostoru ulice, ali i već spomenute dvorane za primanje, smještene u intimnijem prostoru kuće, a uokolo peristilnog dvorišta.⁶⁴ Među potonjima se ističu prostorije koje se i danas u literaturi nazivaju eksedrama, a za koje je specifično da su pročeljem bile potpuno otvorene prema prolaznom dijelu peristilnog dvorišta – portiku i vrtu u središtu peristila.

4. 1. *Eksedrae* u peristilnim dvorištima domusa i vila

Općenito, domus nije bio tek mjesto stanovanja rimske obitelji, već i mjesto vođenja obiteljskih poslova. U razdoblju Republike patriciji višeg društvenog statusa i senatorskog ranga u svojim su kućama obavljali različite službene dužnosti, pa su uređenjem kuće nastojali naglasiti slavu i prestiž obitelji, kao i svoje imovinsko stanje, status u društvu, učenost i politički

⁶¹ Isto.; Vitruvije navodi eksedru kao prostoriju uz palestru, sa sjedištima (Vitr. XI, 5. 11)

⁶² McElmurray, 2003, 9.

⁶³ Isto.; Pojam *exedra* s jednog grčkog natpisa, s prostora današnje Turske, iz 3. stoljaće, tumači se u značenju klupa ili sjedišta neposredno uz grobnicu ili kuću. (Alkan, 2010, 42.)

⁶⁴ Wallace-Hadrill, 1997, 223.

položaj.⁶⁵ U svome djelu *Deset knjiga o arhitekturi* Vitruvije opisuje strukturu domusa s obzirom na potrebe vlasnika na sljedeći način:

„Stoga onima koji žive u običnim prilikama nisu potrebni sjajni vestibuli, tablinumi i atriji, jer oni pohađaju druge i iskazuju im počast, a ne drugi njih. Za one koji se služe poljskim plodovima treba graditi spremišta i poslovnice, u samoj kući podrume, žitnice, smočnice i ostale prostorije koje više služe za spremanje plodova nego za ljepotu i eleganciju. Novčarima i zakupnicima treba graditi udobnije prostorije, ljepše i sigurnije od provala; odvjetnicima i govornicima elegantnije i prostranije za primanje i sastanke; odličnom staležu koji obnaša časti i javne službe... treba graditi visoke kraljevske vestibule, vrlo velike atrije i peristile, što prostranije parkove i aleje, prikladno njihovu dostojanstvu.“⁶⁶

Vitruvije svjedoči, dakle, o prilagodbi arhitekture domusa s obzirom na društveni i imovinski status, ali i zanimanje vlasnika. Tako je i veličina pojedinog domusa mogla varirati od manjih građevina sve do reprezentativnijih i monumentalnijih zdanja, no svi su imali prostorije organizirane oko unutrašnjih dvorišta kao najvažnijih jedinica artikulacije prostora u interijeru. Građevina je, prije svega, bila fizički otvorena prema unutrašnjosti, s iznimkom trgovina (*tabernae*) koje su bile izravnije u kontaktu s ulicom.⁶⁷ Istovremeno, prednji dio kuće s atrijem, svojom je funkcijom i uređenjem predstavljao svojevrsni javni, poslovni prostor, odnosno mjesto odvijanja dnevnih zaduženja i primanja klijentele (*salutatio*), ali i svih važnih ceremonija i događanja za obitelj.⁶⁸ Prostor atrija, smješten između ulice, odnosno vestibula i ulaznog hodnika (*fauces*), te prostorije u kojoj je *pater familias* vršio primanja (*tablinum*), uvijek je trebao biti otvoren, dostupan pristupu i prolazu klijentele s ulice, pa čak i pogledu svima ostalima.⁶⁹ Gotovo zadanom unutrašnjom opremom, koja vuče porijeklo iz italske kuće (kućnim oltarom, pogrebnim maskama i kasnijim statuama predaka, te stolom postavljenim ispred tablina, koji je bilježio mjesto nekadašnjeg kućnog ognjišta i zajedničkog objeda) ukazivao je na ulogu, zaduženja i ovlasti oca/glave unutar obitelji, ali i šire društvene zajednice jednoga grada.⁷⁰

⁶⁵ Beck, 2009, 361.

⁶⁶ Vitr. VI, 6. 5. 2

⁶⁷ McKay, 1998, 21.

⁶⁸ Isto., 32.

⁶⁹ „Ukoliko nije posjećivana, ukoliko djeluje osamljeno, koliko god prostrana bila takva je kuća (rezidencija) na sramotu svog vlasnika.“ (Cic., *De Off.* 1. 139, online izdanje: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0048%3Abook%3D1%3Asection%3D139>, pristupljeno: 28. 8. 2024.).

⁷⁰ McKay, 1998, 32.

S druge strane, stražnji dio kuće s vrtom tumači se kao privatniji prostor, namijenjen druženjima i primanjima posjetitelja koji su bili istog ili bliskog društvenog statusa. Prostornim rješenjem i unutrašnjim uređenjem je taj dio kuće slijedio neke druge zakonitosti, prezentirajući vlasnika u intimnijem okružju, naglašavajući njegovu pripadnost određenom kulturnom krugu. Od druge polovice 2. st. pr. n. e., kada je s pojavom „grkofila“ antička Grčka postala oličenje kulture, mudrosti i znanja među rimskom elitom, upravo se u tim intimnijim prostorima kuće uvode utjecaji grčke arhitekture. Marko Porcije Katon Stariji (2. st. pr. n. e.) spominje izlaganje statua u privatnom prostoru i uređenje prostorija s mozaičkim podovima ili uvezenim drvom i slonovačom, dok Marko Terencije Varon (1. st. pr. n. e.) opisuje kupke opremljene po grčkom običaju te niz prostorija namijenjenih druženjima i uživanju.⁷¹

No, grčki se utjecaj očitovao prvenstveno u koncepciji i artikulaciji prostora. Od 4. st. pr. n. e. portici s kolonadom bili su uobičajeni u grčkim kućama te su dijelili samu kuću od vrta, baš kao što su portici unutrašnjih dvorišta, odnosno peristila bili osnovna sastavnica helenističkih palača, a prije svega kulturnih središta grčkih polisa, gimnazija.⁷² Kao što je poznato, najranija upotreba takvih prostornih rješenja u rimskim rezidencijalnim gradnjama zabilježena je na prostoru Napuljskog zaljeva, gdje su Rimljani mogli izravno na tlu Apeninskog poluotoka ostvariti i svoje kontakte s grčkom kulturom.⁷³ Tako je u kućama Pompeja najprije tek trijem dijelilo stražnji vrt (*hortus*) od preostalog dijela kuće s atrijem, da bi od kraja 2. st. pr. n. e., a osobito početka 1. st. pr. n. e., prevladalo uvođenje peristila, kao unutrašnjeg dvorišta s vrtom, pri čemu su portici sa sve četiri strane bili zamišljeni kao mjesta okupljanja i šetnji, druženja i razgovora. U tome su važnu ulogu imali i pogledi okupljenih, gdje se portike može shvatiti i kao svojevrsne "prozore" prema krajoliku ili unutrašnjem vrtu, s jedne strane, i uređenom prostoru portika ili prostorija koje su prema njemu bile rastvorene, s druge. Među tim prostorijama bile su različite vrste soba za prijam, poput blagovaonica (*triclinium*) ili *oecusa*, a koje su bile i osmišljeno uređene. Na taj je način dio kuće s peristilom činio i zasebnu cjelinu.⁷⁴ Šetajući kroz portike peristila ili okupljeni u prijemnim prostorijama oko njega, posjetitelji nisu bili tek pasivni promatrači, već aktivni sudionici u stvaranju specifične kulture i „umjetničkog djela“ namijenjenog intelektualnom uživanju (*otium*).

U svemu tome posebno mjesto treba dati upravo eksedrama, a koje su s rastvorenim fasadama (poput prostranijih niša) ostvarivale direktniju komunikaciju s peristilom i to kao njegov

⁷¹ Zeman, 2014, 42, 44.

⁷² Bowe, 2004, 4.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Wesley, 1998, 121.

nastavak, odnosno sastavni dio. S druge strane, kvadratnom ili polukružnom formom, eksedre su pružale priliku za intimne razgovore unutar manje skupine prisutnih, a mogle su zauzimati i dominantni položaj u prostoru, kojim se nastojala naglasiti njihova važnost i reprezentativnost. U većim se rezidencijama mogu naći smještene između dva peristilna dvorišta, kao što pokazuju primjeri kuće Fauna u Pompejima (Sl. 17) ili *Ville dei Papiri* u Herkulanumu, a uz koju je bila smještena i knjižnica.⁷⁵

Sl. 17. Pogled kroz eksedru u kući Fauna u Pompejima (McElmurray, 2003, 10.)

Unutrašnjost eksedre često je bila oslikana prizorima koji su ukazivali na njenu namjenu, odnosno htijenje vlasnika za određenim, tematskim vrstama okupljanja. To su bile skulpture ili oslici i raskošniji podni i zidni mozaici sa scenama iz grčke mitologije, klasične literature ili slavni povijesni događaja, a koji su trebali ostaviti snažan dojam na posjetioce, pa i navesti okupljene na učene razgovore. Jedan od najpoznatijih takvih primjera zidni je mozaik Bitke kod Isa eksedre spomenute kuće Fauna (Sl. 18).⁷⁶ Zapravo se radi o rimskoj kopiji grčke slike s prikazom scene u kojoj Aleksandar Veliki pobjeđuje Darija III. Kako bi se shvatio smisao ovakvog prikaza, valja objasniti značenje kuće za njenog vlasnika. Naime, rimska kuća je bila u uskoj vezi sa izgradnjom identiteta onoga koji je u njoj živio, kao i svojevrsni simbol društvenog statusa. Upravo su kroz umjetnost, koja je bila prisutna u njihovim kućama, Rimljani nastojali oformiti i izraziti vlastiti identitet.⁷⁷ Kroz pogled na dekorativni program rimskih kuća moglo se naslutiti tko su bili vlasnici, ili još bolje, kako su željeli biti viđeni. Osim spomenutog mozaika, važni su bili i zidni oslici i to u kontekstu pružanja neograničenih mogućnosti u postizanju iluzije prostora i, možda bitnije, ukazivanju na svjesnost vlasnika o

⁷⁵ McElmurray, 2003, 12.

⁷⁶ Bahamon, 2011, 4.

⁷⁷ D'Ambra, 1998, 10.

važnosti *otiuma*.⁷⁸ Nastavno, umjetnost više nije samo lijepa, ona je pokazatelj učenosti o grčkoj kulturi i umjetnosti. Vraćajući se na konkretan primjer mozaika u kući Fauna, potrebno je istaknuti da je vlasnik htio naglasiti sebe kao člana rimske civilizacije, a koja je usvojila grčku ostavštinu. Drugim riječima, vlasnik kuće je jasno htio iskazati ponos ostavštinom Aleksandra Velikog.⁷⁹ U tome smislu potrebno je shvatiti da Grci Rimljanima nisu bili samo još jedan pokoreni narod. Štoviše, rimske kuće bile su mjesta gdje se htjelo iskazati poštovanje grčkom podrijetlu te su sebe, stoga, gledali kao nasljednike velikog carstva Aleksandra Velikog.⁸⁰ Osim spomenutog mozaika, specifično značenje imao je motiv kazališta koji je manifestiran kroz prikaz glumaca s maskama i kostimima iza kulisa na mozaiku kuće Tragičnog pjesnika u Pompejima (Sl. 19). Ponovno, favorizacija kazališta ovdje je bila povezana s identitetom Rimljana. Slično kao što su u vlastitim kućama putem vizualne umjetnosti i arhitekture gradili sliku o sebi, tako su prikazima glumačkih maski i glumaca htjeli "reći" da, baš poput glumaca, mogu biti tvorci vlastita identiteta, time projicirajući neku novu stvarnost. Koliko je motiv kazališta bio popularan svjedoči njegova primjena daleko izvan kruga kuća rimske elite Pompeja. Zidovi Augustove kuće na Palatinu bili su oslikani tako da stvaraju iluziju pozornice.⁸¹

Sl. 18. Mozaik s prikazom Bitke kod Isa eksedre, kuća Fauna, Pompeji, kasno 2. st. pr. n. e.
(Bahamon, 2011, 9.)

⁷⁸ Bahamon, 2011, 3.

⁷⁹ Isto., 5.

⁸⁰ Pappalardo, 2009, 7.

⁸¹ Bahamon, 2011, 5.

Sl. 19. Mozaik glumaca, kuća Tragičnog pjesnika, 64.-79. g. n. e., Pompeji (Bahamon, 2011, 9.)

U eksedrama (odnosno *auditoria*) gimnazija helenističke Grčke također postavljale su se statue – bilo atleta ili portretne biste istaknutih ličnosti pojedinog polisa u kojem je kompleks bio smješten. Tu su se mogle naći statue osoba koje su bile važne za društvo koje se ondje okupljalo i njihov identitet – bilo vojskovođa i upravitelja grada ili upravitelja *gymnasia* i voditelja škole. Osim davanja počasti, svrha im je bila podsjetiti na zaslužna djela ili zaslužno vladanje te na taj način utjecati na promatrače.⁸² Takvo je uređenje svakako utjecalo i na kolekcije skulptura učenih i bogatih Rimljana, poput one u *Villa dei Papiri*, gdje je čitav prostor dvaju peristilnih dvorišta s uređenim vrtovima i eksedre među njima bio opremljen grčkim

Sl. 20. Atena Promahos, 1. st. pr. n. e.-1 st. n. e., Nacionalni arheološki muzej u Napulju (inv. br. 6007); Sl. 21. Trkači, 1. st. pr. n. e.-1 st. n. e., Nacionalni arheološki muzej u Napulju (inv. br. 5626 i 5627) (https://www.getty.edu/art/exhibitions/villa_papiri/)

⁸² Ma, 2013, 320.

originalima i rimskim kopijama statua državnika, atleta, mitskih junaka, filozofa (Sl. 20 i 21).⁸³ A upravo u tom dijelu vile bila je smještena i knjižnica s papirusima epikurejskih filozofa.⁸⁴

Jedan od statusnih simbola rimske aristokracije bile bi upravo već spomenute knjižnice u sklopu privatnih rezidencija. Neke od najpoznatijih su Ciceronova i već navedena Lukulova. Postoji nekoliko izvora koji pružaju i nešto detaljnija svjedočanstva o njihovom izgledu i funkciji, poput Izidora Seviljskog, Plutarha ili samog Cicerona. Iako se prvenstveno nameće pitanje nastanka zbirke, osvrnut ćemo se i na prostora u cijelosti u kojem su bile smještene, kako bismo pokušali i bolje istaknuti značenje eksedri (*auditoria*).

Naime, knjige su bile dio ratnog plijena, što potvrđuje Lukulova knjižnica koja je nastala nakon kampanja protiv Miridata, kralja Ponta, 70. g. pr. n. e.⁸⁵ Inače, Mitridat je svoj interes za grčku arhitekturu pokazivao pozivanjem grčkih pisaca na svoj dvor te je posjedovao knjižnicu u Sinopu. Takva praksa, preuzimanja spisa i knjiga prilikom vojnih pohoda nije bila novost. Vojskovođa Lucije Emilije Lepid je preuzeo sadržaj knjižnice Perzeja Makedonskog i njegovog zapovjednika Lucija Kolnelija Sule. Ciceronova knjižnica je također bila sastavni dio njegove vile u Tuskulu. Točnije, knjižnica se nalazila u prostoru koji se naziva licej (*lyceum*), u gornjem dijelu gimnazija.⁸⁶ Nije sasvim jasno zašto je Ciceron navedeni dio tako nazivao, no pretpostavlja se da je time želio istaknuti i svoju namjeru korištenja prostora, aludirajući na mjesto u Ateni u kojem je bila smještena peripatetička škola filozofije, time pokazujući svoj interes za Aristotela.⁸⁷ Tome bi u prilog govorilo što nišu gimnazija naziva *academia*.⁸⁸ Oba pojma predstavljaju, dakle, mjesta gdje se izučavala i podučavala grčka filozofija. Pretpostavlja se da je *academia* bila postor s uređenim vrtom sa šetnicama u središtu, unutar peristilnog dvorišta i kolonadama stupova na koje su se rastvarale prostorije koje su bile dio istog sklopa. Opisani arhitektonski smještaj može se primijeniti i na licej u kojem je bila smještena knjižnica. Ciceron i Lukul bili su upoznati s grčkim svijetom, stoga su po uzoru na grčke gimnazija željeli u svojim rezidencijama u potpunosti stvoriti ozračje namijenjeno intelektualnim razgovorima,

⁸³ Dix, 2000, 453.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Dix, 2000, 441.

⁸⁶ Isto., 448.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Cic., *Tusc.* 2, 3, 9 (online izdanje:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Tusc.+2&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0044> , pristupljeno: 28. 8. 2024.)

šetnjama, čitanju i pisanju.⁸⁹ Plutarh navodi da je Lukulova knjižnica bila otvorena svima,⁹⁰ međutim poznato je da su knjižnicu, osim aristokracije, posjećivali grčki pisci. Osim toga, njen smještaj unutar privatne rezidencije izvan Rima upućuje na ograničeni pristup. Slično Mitridatu, Lukul je pozivao grčke pisce koji su već živjeli u Rimu i postali dio rimske aristokracije. Također, od Plutarha se može saznati da je knjižnica i ondje bila dio kompleksa sa šetnicama i eksedrom, mjesto za slobodno vrijeme prilikom kojeg su Lukul i učenjaci šetali, raspravljali u diskusijama ili pak sjedili u eksedrama i podučavali.⁹¹ Knjižnice same, poput skulptura ili zidnih oslika s grčkim motivima, bile su pokazatelj intelekta vlasnika rezidencije u kojoj se ona nalazila. Osim toga, Ciceronove i Lukulove pozamašne kolekcije svakako su pridonosile njihovom visokom društvenom statusu, dok se i u pozivanju grčkih pisaca u opisane prostore ostvarivao odnos pokrovitelj-klijent.

Međutim, postavlja se pitanje koje su druge funkcije tako uređeni prostori unutar kuća mogla imati, ukoliko se uzmu u obzir podaci o korištenju termina eksedra u izvorima, uključujući korištenje kao sinonima prethodno istaknutom grčkom pojmu *akroaterion*, a time i njegovoj latinskoj istoznačnici *auditorium*. Termin *akroaterion*, osim u značenju prostorije za slušanje i poduke u gimnazija, već svakako u 1. stoljeću, a moguće i ranije, koristio se na Istoku u imenovanju audijencijskih dvorana u rezidencijama rimskih upravitelja, a koje su služile za saslušanja i ročišta, odnosno dijeljenje pravde.⁹² Moguće je svakako da takvo korištenje termina datira iz još ranijeg razdoblja, s obzirom na činjenicu da su i *akroateria* u gimnazija mogli služiti za okupljanje gradskih vlasti. Prema B. Tamm, prijenos funkcije i načina uređenja upravo takvih *akroateria* (sa stepenastim sjedištima), u Rimu će se najprije naći u eksedrama u kućama magistrata.⁹³ Time je prostor eksedre bio uređen na način kakav uobičajeno nalazimo u javnim prostorima sudnica – bazilikama s polukružnim klupama i istaknutim mjestom za suca.

Dakle, u privatnom okružju prostor eksedre (odnosno *auditoria*) jasno je ukazivao svojom arhitekturom, točnije uređenjem i smještajem u interijeru, kao i u svom odnosu prema ostalim prostorijama, na istaknute funkcije vlasnika kuće. U isto vrijeme pokazuje i kako su se poslovi

⁸⁹ Dix, 2000, 450.

⁹⁰ Plut., *Luc.* 42, 1 (online izdanje:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0046%3Achapter%3D42%3Asection%3D1>, pristupljeno: 28. 8. 2024.)

⁹¹ Isto., 3-4

⁹² Podatke o prostoriji imenovanoj *akroaterion*, a koja je služila upravo u spomenute svrhe, donose Akti sv. Pavla (25:23), o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju. „Dakle, sljedećeg dana kada su Agripa i Berenika došli s velikom pompom i ušli u dvoranu za audijencije (*akroaterion*) zajedno sa zapovjednicima i istaknutim ljudima grada, i kada je Fest izdao zapovijed, doveden je Pavao.“ ([ἄκροατήριον | Free Online Greek Dictionary | billmounce.com](https://www.bibleproject.com/greek/akroaterion), pristupljeno: 12. 9. 2024.)

⁹³ Tamm, 1963, 21.; V. i Zeman, 2014a

iz sfere javnog djelovanja vlasnika mogli direktnije prenositi u prostore svakodnevnog boravka. Utoliko i preporuke Vitruvija o uređenju domusa u skladu sa zanimanjem i društvenim statusom postaju razumljivije. Konačno, ta je praksa bila prisutnija i arhitekturom istaknutija što je društveni status patricija bio viši ili njegovo htijenje da se na određeni način predstavi posjetiteljima izraženije, a što će se pokazati osobito važnim u uređenju specifično carskih rezidencija, pa i rezidencija carskih civilnih ili vojnih upravitelja.

5. Preobrazba Rima za cara Augusta

Gaj Julije Cezar Oktavijan, kasnije nazvan August, došao je na vlast nakon bitke kod Akcija 31. g. pr. n. e., kada je porazio Marka Antonija i Kleopatru. Od početka vladavine je bio suočen s uzdrmanim pravnim poretkom zbog građanskih ratova. Naime, prije nego je August proglašen carem, u Rimu su građanski ratovi i borbe za moć ostavili posljedice koje su se manifestirale kroz zavjere i nemir među građanima, zbog čega je općenita atmosfera u gradu bila uznemirujuća. August je, stoga, odlučio dati najvišu vlast senatu, koji je predstavljao kontinuitet rimske Republike. Također, na senat je preuzeo neke funkcije narodne skupštine koja je s vremenom potpuno izgubila na važnosti.⁹⁴ Ipak, vlast je u praksi bila u rukama Augusta. Titula tribuna mu je omogućila funkciju predlaganja zakona i korištenje veta. Također, August je oko sebe okupio utjecajne pojedince i uživao ugled i poštovanje. Proglasio se princepsom (*primus inter pares*), odnosno prvim građaninom ili prvim među jednakima 27. g. pr. n. e. Zbog toga se često umjesto „carstva“ koristi riječ „principat“.⁹⁵ Za razliku od monarhije, principat je i dalje imao institucije svojstvene Republici, a to su: senat, narodna skupština, magistrati i svećenstvo. Međutim, August se nije bavio samo obnavljanjem pravnog poretka, već i arhitekturom. Dovršio je forum svoga prethodnika i ujaka Gaja Julija Cezara te dao podignuti hram Božanskog Julija koji je imao konkavno istaknutu polukružnu formu s oltarom. Nadalje, dodao je portik na baziliku Emiliju, proširio je baziliku Julija u kojoj su se odvijale parnice, dogradio je Saturnov hram, inače riznicu grada Rima, s kriptom u kojoj se nalazio službeni gradski arhiv, ukrasio je Kuriju Julija skulpturama itd. Navedeni građevinski pothvati su tek nekolicina, no njima je izmijenio sliku Rima koji je sada bio uređen grad. August je htio biti viđen kao obnovitelj Republike, a svojim arhitektonskim pothvatima i unutarnjim ustrojem vlasti je u tome i uspio. Štoviše, njegove građevine smatraju se vrhuncem rimske umjetnosti.⁹⁶ Na istima je vidljiv utjecaj helenističke, rimske i etruščanske umjetnosti. U svojim memoarima *Res gestae divi Augusti* pisao je o svojoj vladavini pri čemu je naglašavao moć mudrosti. Također, on navodi da je obnovio osamdeset i dva hrama širom Republike, a jedan od najvažnijih je onaj posvećen Marsu Ultoru na njegovom forumu (*Foro di Augusto*). Hram i Marcelovo kazalište predstavljaju primjere na kojima je primijenjena arhitektura auditorija s određenom funkcijom, pri čemu valja obratiti pozornost na simboličke vrijednosti ove javne arhitekture, odnosno foruma.

⁹⁴ Jareb, 1988, 43.

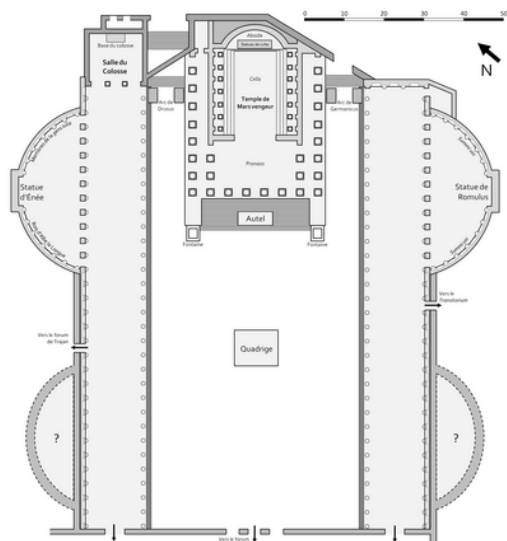
⁹⁵ World History Encyclopedia, 2024. (<https://www.worldhistory.org/article/2363/the-principate-of-augustus/>, pristup: 13. 08. 2024.)

⁹⁶ Jareb, 1988, 41.

5. 1. Augustov forum

Forum predstavlja mjesto na kojem je August obnovio stare kultove i običaje. Imajući na umu predodžbu o cjelokupnom forumu, a sukladno onome što se može saznati iz literarnih i materijalnih izvora, može se reći da je ono jedan veliki spomenik u kojem pojedini dijelovi "pričaju" svoj dio priče. Najvažniji dio foruma bile su eksedre koje su činile sastavni dio hrama. Te monumentalne polukružne forme imale su više funkcija, a jedna od njih je prezentacija mitologije i povijesti direktno povezanih s osobom vladara, odnosno Augustom.

Gradnja foruma uslijedila je nakon bitke kod Filipa 42. g. pr. n. e. u kojoj je, tada još, Gaj Oktavijan porazio Bruta i Kasija. Trijumf budućeg cara je bila osveta za ubojstvo Julija Cezara, stoga ne čudi što je hram na forumu posvećen bogu Marsu Ultoru.⁹⁷ Forum je izgrađen u neposrednoj blizini Cezarovog foruma, na slobodnoj površini nastaloj otkupom privatnih kuća. Njegova veličina je otprilike bila 125 x 90 metara.⁹⁸ Ukoliko se usporedi Augustov s Cezarovim forumom, vidljive su neke sličnosti. Naime, oba su pravokutnog oblika, imaju hram smješten na stražnjem dijelu prostora te trijemove s kolonadama (Sl. 22).

Sl. 22. Tlocrt Augustovog foruma (https://hr.wikipedia.org/wiki/Augustov_forum)

Iako Gaj Trankvil Svetonije u svome djelu *Život Augusta* navodi da je svrha otvaranja novog foruma bila stvaranje dodatnog prostora za brojne parnice, funkcije ovoga kompleksa su bila brojne.⁹⁹ Forum je postao religijsko, administrativno i društveno središte na kojem su se

⁹⁷ lat. *ultor*- osvetnik

⁹⁸ Ball Platner, 1929, 222.

⁹⁹ Droge, 2011/2012, 90.

održavale javne svečanosti. Također, na istom je mjestu senat raspravljao o proglašenju rata i mira te primao strane veleposlanike i vladare. Osim proglašenja rata i mira, vojna funkcija foruma očitovala se i u prinošenju vojnih zastava i oružja u hram Marsa Ultora, kao i u upisu u vojsku nakon stjecanja punoljetnosti. U svakom slučaju, može se reći da je forum nakon izgradnje postao srce Carstva. Gradnja je trajala 40ak godina, a završena je 2. g. pr. n. e. Iste godine je August dobio titulu *pater patriae* („Otac domovine“) koja prelazi granice Rima i odnosi se na cijelu ekumenu.¹⁰⁰ Titula se javlja na Augustovom spomeniku u kvadrigradi, smještenom u samome središtu foruma. Bočne strane foruma bile su popunjene dugačkim trijemom. Na taj su način posjetitelji mogli šetati cijelom dužinom foruma, razgovarati u zaklonjenom ili pak gledati javne svečanosti. Nije utvrđeno jesu li se možda čak i suđenja odvijala u ovim prostorima.

Na istočnom kraju sagrađen je hram Marsa Ultora. Građevina je bila postavljena na visoku podij s visokim stepeništem. U središtu se nalazio oltar te na svakoj strani po jedna fontana.¹⁰¹ Oltar je bio sastavni dio pročelja, a pročelje je bilo kulisa za rituale na oltaru.¹⁰² Grčki utjecaj vidljiv je u preuzimanju trijema s korintskim stupovima koji u ovome slučaju okružuje samo tri strane hrama, dok je stražnji dio imao masivni zid ograđujući forum od Subure.¹⁰³ Trijem krasi kariatide, grčke plesačice iz regije Karija, koje su simbolizirale pokoreni narod. Veličanstvena arhitektura nije se očitovala samo u skulpturama, o kojima će biti riječi kasnije, kao niti u pojedinim arhitektonskim elementima. August za svoj forum više nije upotrebljavao tuf, već je gradio u mramoru. Mramor je većinom bio talijanski, no za polikromni efekt se upotrebljavao mramor iz rimskih provincija u Europi, Africi i Aziji. Grčki utjecaji na pročelju hrama i upotreba mramora iz udaljenih egzotičnih krajeva naglašavaju njegovu vlast nad cijelim prostorom koji je tada pripadao Rimskom Carstvu. S obje strane hrama, nastavno na kolonade bočnih trijemova, nalaze se dvije eksedre (po jedna sa svake strane), promjera četrdeset metara. Istočna eksedra je bila prostor za parnice, a zapadna je služila kao arhiv. Između svake eksedre i trijema stajalo je šest stupova koji su nosili mramornu entablaturu.¹⁰⁴ Unutrašnji zid bio je ispunjen pravokutnim nišama raspoređenih u dva reda. Točan broj niša svake eksedre nije utvrđen te se pretpostavlja da ih je bilo oko trideset. August je pomno izabrao što će biti prikazano u kojoj eksedri i niši. Također, ispod svake skulpture se nalazio elogij na kojem je pisalo o postignućima i zaslugama koji su pripadali svakom prikazanom pojedincu. Na taj

¹⁰⁰ Droge, 2011/2012, 91.

¹⁰¹ Jareb, 1988, 49.

¹⁰² Droge, 2011/2012, 96.

¹⁰³ Rimski četvrti izložena požarima zbog drvene gradnje

¹⁰⁴ Ball Platner, 1929, 222.

način, šetajući uz zaobljeni zid eksedri, osoba je mogla uvidjeti temelje Rimskog Carstva. Također, elogiji su služili kao podsjetnik i uzor kojem buduće generacije trebaju stremiti. Zapadna je eksedra tako bila popunjena skulpturama slavnih julijevaca. U srednjoj, najvećoj niši bio je smješten Eneja. Zapravo, radilo se o skupnoj skulpturi Eneje koji bježi iz Troje i drži sina Jula Askanija za ruku, dok oca Anhiza nosi preko ramena. Sa svake strane su stajali prikazi kraljeva Albalonge, drevnog grada u blizini Rima.¹⁰⁵ U istočnoj eksedri su se nalazili istaknuti pojedinci i rimski heroji sa skulpturom Romula u središnjoj niši (Sl. 23). Romul je nosio *spolia opima*¹⁰⁶ simbolizirajući hrabrost, ali i status prvog generala. Na svakoj strani su u nizu stajale skulpture ostalih trijumfatora i princepsa. Zašto Eneja i Romul? August je ovakvom kompozicijom htio ukazati na svoje dvojno podrijetlo, povezujući se s Enejom, čiji sin je začetnik loze julijevaca i Romulom, prvim rimskim kraljem i Marsovim sinom. Osim toga, navedena poveznica je doprinosila legitimaciji njegove vlasti te istovremeno doprinijela neraskidivoj isprepletenosti povijesti i mitologije koje se sada utjelovljuju u jednoj osobi-Augustu. Ukoliko se povuče imaginarna od središnjih niša, a zatim okomita os kroz središte hrama, jasno je da se pogled usmjerava na već spomenutu Augustovu skulpturu u kvadrigradi, na samom središtu foruma. Eksedre su imale funkciju svojevrsnog testamenta i poruke rimskom narodu da je sada stvorena jedna tradicija koja svoje korijene ima u Troji, odnosno Eneji koji će pobjeći na Apeninski poluotok i generacijama kasnije dobiti potomke Romula i Rema. Svojom monumentalnošću i skulpturalnim prikazima uklopljenima u veličanstvenu arhitekturu, eksedre su bile namijenjene gledanju, sadržavajući priču o povijesti rimskog naroda i vrijednosti koje je car htio usaditi za buduća vremena.

Sl. 23. Južna eksedra, Augustov forum (<https://atouchofrome.com/forum-of-augustus-explained.html>)

¹⁰⁵ Droge, 2011/2012, 92.

¹⁰⁶ Oružje i ostali vojni predmeti koje su rimski generali skidali s ubijenog generala protivničke vojske

Unutrašnjost hrama podijeljena je na nekoliko dijelova, a najvažniji je kraj naosa, gdje je smještena apsida prekrivena polukupolom. Gotovo cijelom širinom apsida se protežu stepenice i istraživači su bili u nedoumici oko funkcije ovog prostora (Sl. 24). Apsida predstavlja odmak od grčkog tipa hrama, a pretpostavlja se da su uzori nastali u regijama Kampaniji i Laciju na jugu Apeninskog poluotoka.¹⁰⁷ Stepenište sadrži pet stepenica, a na vrhu su se, kako se dugo vjerovalo, nalazili kipovi Marsa, Venere i diviniziranog Cezara ili pak samo boga Marsa.¹⁰⁸ Međutim, mramorna skulptura Marsa Ultora, kopija originala koji je navodno stajao u apsidi i čuva se u Kapitolijskom muzeju, svojom malenom veličinom nije primjerena monumentalnoj apsidi. Nadalje, konstrukcija stepeništa nije prilagođena težini potencijalnih skulptura. J. Ganzert u svojoj knjizi „Im Allerheiligsten des Augustusforums: Fokus "oikoumenischer Akkulturation“ ide korak dalje i tvrdi da stepenište nije uopće bilo namijenjeno da na njega budu postavljene skulpture.¹⁰⁹ Pitanje funkcije apsida i dalje nije potpuno riješeno. Ukoliko je zaista stepenište bilo prazno, je li August na njima stajao? A. J. Droge navodi kako je u njoj August bio živa skulptura jer je apsida bila „niša nad nišama“ te je sa stepeništa presjedao sastancima senata prilikom rasprava o pitanjima od krucijalne važnosti za Carstvo.¹¹⁰ Moguće je, stoga, da hram nije imao skulpture bogova te da je jedina "skulptura" bio August u kojem je objedinjeno božansko i ljudsko. Polukružna arhitektonska struktura imala je simboličku funkciju, a to je divinizacija cara Augusta. Stepenište, koje je izgledalo poput sjedala teatra, nije bilo namijenjeno sjedenju. Ono je bila pozornica na kojoj je trebala biti samo jedna osoba.

Sl. 24. Apsida hrama Marsa Ultora (Droge, 2011/2012, 101.)

¹⁰⁷ Droge, 2011/2012, 101.

¹⁰⁸ Droge, 2011/2012, 103.

¹⁰⁹ Ganzert, 2000, 106.

¹¹⁰ Droge, 2011/2012, 106.

6. Herod I. Veliki i vrtne eksedre (*auditoria*) palača Judeje

U Djelima apostolskim, opisano je saslušanje sv. Pavla u Judeji, koje se odvijalo u upravnoj rezidenciji (*praetorium*) u koju je kao prokurator zasjeo Porcije Fest. Vjerojatno je riječ o pretoriju u Cezareji, budući da je navedeno kako je Fest netom stigao iz Jeruzalema. Suđenju su prisustvovali i kralj Judeje, Herod Agripa II, i njegova sestra Julija Berenika (Berenika od Kilikije). Prema opisu, Pavao je uveden u dvoranu koja je u izvoru indikativno nazvana *akroaterion* (*ἀκροατήριον*).¹¹¹ Svakako je riječ o audijencijskoj dvorani u kojoj je upravitelj zasjedao, vršio različite službene poslove, uz one suđenja. U 1. stoljeću n. e., oko 58. godine, kada se saslušanje moglo odviti, već su uobičajeno takve dvorane u rimskim upravnim zgradama bile građene u formi pravokutnih prostorija s istaknutom nišom (eksedrom), odnosno apsidom – kao izdvojenim mjestom gdje je sjedio upravitelj.¹¹² No, u slučaju pretorija u Cezareji takvo bi se rješenje moglo smatrati inovativnim. Naime, riječ je o kompleksu koji je dao podići još Herod I Veliki, kao drugu upravnu rezidenciju Judeje, uz onu u Jeruzalemu. Opravdano je postaviti pitanje je li taj dio pretorija u Cezareji bio na blizak način uređen kao dio pretorija u Jeruzalemu u koji je Isus doveden pred Poncija Pilata (oko 30./33. g. pr. n. e.), a gdje je zabilježeno kako je prilikom saslušanja Pilat sjeo na sjedište za suca.¹¹³ Suđenje Isusu odvijalo se u prostoru koji se u Ivanovom Evanđelju na grčkom jeziku naziva *Lithostrotos*, a kao izvedenica iz aramejskog *Gabbatha*.¹¹⁴ Ta dva termina nisu istoznačnice, a zanimljiva su jer pobliže opisuju uređenje prostora. Naime, dok prvi znači “pod popločen kamenom”, drugi označava “uzdignuto mjesto”. Kako je u Ivanovom Evanđelju i samo sjedište suca na kojem je sjedio Pilat nazvano bema (*βήματος*),¹¹⁵ moglo bi se naslutiti da je *akroaterion/auditorium* Herodovih pretorija bio uređen na očekivani način, s klupom ili sjedištem koje je bilo uzdignuto unutar eksedre, popločeno, a moguće i obloženo kamenom oplatom.¹¹⁶

Herod I. Veliki je vladao Judejskim Levantom od 37. do 4. g. pr. n. e. Osim što je ostao poznat po ubojstvima političkih protivnika i članova vlastite obitelji, povijest ga pamt i kao

¹¹¹ Acts. 25, 23 ([ἀκροατήριον](https://www.billmounce.com/greek-dictionary/akroaterion) | [Free Online Greek Dictionary](https://www.billmounce.com) | [billmounce.com](https://www.billmounce.com), pristupljeno: 12. 9. 2024.)

¹¹² I prostorije koje se tumače kao sudnice također su mogle biti na taj način uređene, a mogle su se odlikovati i bazilikalnim rješenjem, kako pokazuje primjer Fishbourne palace u Britaniji, građenoj u 1.-2. st. n. e.

¹¹³ Gibson, 2011, 97. (prema: Marko 15:2–20; Matej 27:11–31; Luka 23:2–25; Ivan 18:28–19:16)

¹¹⁴ Ivan 19:13

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Raspravu o poziciji mjesta suđenja unutar pretorija daje Gibson u citiranom radu (2011), iznoseći različite mogućnosti, među kojima je i ona da je bila riječ o dvorištu pretorija. Ipak, svakako je otvorena i ovdje predložena mogućnost kako se radilo o prostoriji, poput eksedre, otvorenoj prema unutrašnjem dvorištu, pri čemu bi popločenje u kamenu moglo biti indikativno. Valja uzeti u obzir luksuzniju opremu, kao što je bilo *opus sectile* popločenje, uobičajeno za audijencijske dvorane Herodovih palača (v. i mišljenje Duane Roller koje iznosi autor: 2011, 109).

velikog graditelja, pri tom grandioznih zdanja.¹¹⁷ Njegovi projekti tumače se kao svojevrsni iskaz pokroviteljstva koje je dolazilo direktno iz Rima te kao pokazatelji političkog utjecaja i moći Rima. Za sve to bilo je zaslužno prijateljstvo s carem Augustom i njegovim bliskim suradnikom i prijateljem, ujedno arhitektom, Markom Vipsanijem Agripom.¹¹⁸ Na prijelazu iz 16. u 15. g. pr. n. e., Herod je posjetio Agripu na otoku Lezbosu tijekom njegova petogodišnjeg boravka na Istoku.¹¹⁹ Tom prilikom ga je pozvao u Judeju gdje mu je pokazao novoutvrđene gradove Cezareju i Sebastiju. Agripa je tada spoznao Herodove arhitektonske ambicije, prepoznavši u njima ideje vlastitih graditeljskih rješenja. S druge strane, Herod je u nekoliko navrata posjetio Rim. Prvi put je doputovao još 40. g. pr. n. e., kada se upoznao s Markom Antonijem, Oktavijanom i Agripom te mogao vidjeti brojne javne građevine u izgradnji-hramove Veste i Saturna, akvedukte Aqua Appia i Marcia, Forum Romanorum, kao i Pompejev teatar . Drugo putovanje je uslijedilo u razdoblju od 19. do 16. g. pr. n. e.¹²⁰ Kao nagradu za svoju darežljivost u osiguravanju sredstava za Olimpijske igre, August je Heroda imenovao „vječnim predsjednikom igara“.¹²¹ Titula mu je omogućila poznanstva s mnogim istaknutim umjetnicima toga doba, pa se smatra kako je oko sebe okupio vrlo vješte i učene arhitekta, također i sam sudjelujući u realizaciji grandioznih izgradnji.¹²²

Iza sebe je ostavio monumentalne palače, hramove, hipodrome i teatre u gradovima poput Samarije, Cezareje, Masade, Herodija i Jeruzalema. Na samim palačama prisutni su svi elementi koji bi svjedočili o neupitnom spoju različitih kultura, koje su definirane kao rimsko-helenistička u spoju s kulturom grčko-makedonskog helenizma te očitim elementima istočnog Levanta (Judeje).¹²³ Time su Herodovi projekti zaslužili epitete poput „jedinствен“, „inovativan“, čak „hibridan“, uz često definiranje posebnog „Herodovog stila“.¹²⁴ Ipak, u njegovom vladanju, reformama koje je proveo na svom dvoru ili u vojsci, pa i u uspostavi novih trgovačkih veza i novih centara obrazovanja, a napokon i u počelima koje ciljano uvodi u arhitekturu, prisutan je snažan utjecaj Rima.¹²⁵ Među potonjim navodi se korištenje korintskog reda koje je bilo u direktnoj vezi s carem Augustom, a koji ga je običavao koristiti u svojim

¹¹⁷ Netzer, 2008, IX; Laughlin, 2016, 13.

¹¹⁸ S Agripom, smatra se, Herod je dijelio ideje o projektima, čak i nacрте (Bergin, 2023, 571). Odnosi s Oktavijanom Augustom zapravo su nastavak odnosa patrona-klijenta, uspostavljeni s Judejom još za Pompeja i održani za Marka Antonija (V. i Hunt, 2002).

¹¹⁹ Laughlin, 2016, 15.

¹²⁰ Bergin, 2023, 571.

¹²¹ Patrich, 2009, 184.

¹²² O raspravi je li Herod i sam sudjelovao u osmišljavanju i realizaciji svojih projekata: Gassner, 2017.

¹²³ Purtell, 2012, 13.

¹²⁴ Peleg-Bakat, 2021.

¹²⁵ Isto., 413-414; Purtell, 2012, 58-71.

gradnjama. Biljka akant uzgajala se na Mediteranu i time je bila povezana s carevima Sredozemlja, dok je istovremeno bila simbol beskonačnog života, a posredno i „vječnog kralja“. ¹²⁶ Štoviše, u Samariji je Herod dao Augustu u čast sagraditi Augustov hram, čija je trodijelna cela podsjećala na hram Jupitera Optima Maxima u Rimu. ¹²⁷ I za pojedine inovacije u Herodovoj arhitekturi zaslužno je uvođenje već prokušane, rimske tehnologije građenja, što se najočitije pokazuje u primjeni betona, uz upotrebu vulkanskog, *pozzolana* pijeska u hidrauličnoj gradnji (uvezenog direktno iz Rima za izgradnju nove luke Cezareje). Primjenjivao je i *opus reticulatum* tehniku zidanja, koja je u 1. st. pr. n. e. već zaživjela u Rimu, no jedino je za Herodove vladavine bila prisutna u Judeji; a u reprezentativne kupaonice i dvorane uveo je svodove, kupole te i *opus sectile* popločenja i freske izvedene u pompejanskom stilu. ¹²⁸

Međutim, monumentalni arhitektonski elementi koje razrađuje u svojim palačama mogu se sagledati i kao svojevrsni „eksperimenti“, kojima se u združenom djelovanju Heroda i njegovih rimskih patrona u graditeljsku kulturu nastojalo uvesti tekovine podneblja Istoka (Bliskog Istoka), samog odavno heleniziranog i to još od Aleksandra Velikog i njegovih vojskovođa. Gotovo kao da je htijenje bilo upravo u Judeji stvoriti novi jezik arhitekture, specifično carskog Rima, točnije Augustovog, kojim bi, prenesenim na Apeninski poluotok, bilo prezentirano i iskonsko nasljeđe drevne i herojske Grčke, sada prisvojeno i uzdignuto na novu i višu razinu u odnosu na „grkofilstvo“ republikanskog Rima. Počinju se stvarati nove forme, simboli novog političkog uređenja, vojnih uspjeha i prosperiteta, širenja moći i vlasti i na pacificirani Istok, što je sve bilo sadržano u osobi cara.

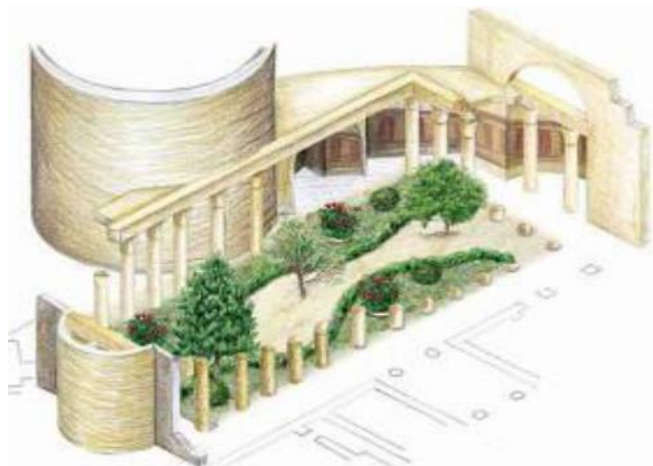
Tako su njegove palače gotovo kao pravilo bile izgrađene na teško pristupačnim i zahtjevnim terenima, uvijek u tijesnom suodnosu s krajolikom, tvoreći svojevrsni mitski pejzaž. Arhitektonski motiv polukružne eksedre arheološki je ustanovljen u svim tim rezidencijama, gdje ga prije svega zatičemo u direktnoj vezi s luksuzno uređenim vrtovima velikih peristilnih dvorišta i dugačkih šetnica (Sl. 25). Osnovno obilježje Herodovih vrtova bilo je korištenje vode, preko kanala za navodnjavanje, bazena i fontana, u tijesnoj vezi s različitim vrstama bilja. Dijelom je u tome bilo moguće osloniti se na tekovine gradnji lokalnog prostora, hašmonejskih vladara ili susjednog nabatejskog kraljevstva, uvažavajući u isto vrijeme zahtjeve hebrejske kulture koja nije dozvoljavala prikaze ljudskoga lika (tako i postavljanje statua u otvorenom prostoru). Uvijek zeleni, predstavljali su obilje koje je uspješno bilo dovedeno čak i u udaljene

¹²⁶ Laughlin, 2016, 17.

¹²⁷ Isto., 18.

¹²⁸ Purtell, 2012, 56.

i izolirane pustinjske ili stjenovite predjele.¹²⁹ Upravo je u njima najočitije oslanjanje na uređenje vrtova drevne Grčke, koje klasična literatura predstavlja kao omeđeno, “sveto mjesto”, prostor u kojem heroji ulaze u apoteozu, poput Herakla u Hesepridinim vrtovima, na pragu Elizejskih poljana.¹³⁰ U takvom okruženju i funkcija eksedri bila je svakako simbolička, bilo da je riječ o eksedrama audijencijskih dvorana rastvorenih prema dvorištima (ponekad bazilikalnog plana ili s klupama), ili eksedrama kao samostalnim cjelinama, odnosno građevinama, a koje su gotovo uvijek bile izvedene u polukružnoj formi (poput polukružnih portika u funkciji vidikovaca, istaknutih pročelja ili vrtnih odeona). Ono što je za ovu raspravu važno istaknuti jest da je tako uređene rezidencije i u njima luksuzno uređene dvorane Herod nazivao prema samom Augustu, a to potvrđuje naziv Cezareja. Kako svjedoče izvori, i palača u Jeruzalemu je bila poznata kao Caesareum, poput audijencijske dvorane u III. palači u Jerihonu.¹³¹

Sl. 25. Peristil Herodove palače u Herodiumu (Bergin, 2023, 576.)

Spomenuta Herodova palača u Cezareji, danas poznata kao „Promontori“ („Na rtu“), građena je u dvije faze između 22. i 4. g. pr. n. e., na stjenovitom grebenu s kojeg se pružao pogled na krajolik.¹³² Njezina primarna svrha, kako je utvrdio E. Netzer, bila je nadgledanje nove luke Sebastos koju je Herod izgradio sjeverno od palače.¹³³ Isto tako, namjera je bila prezentirati svu njegovu moć – kao graditelja i kao vladara, ujedno vazala i klijenta Rima.¹³⁴ Da je služila kao upravna rezidencija, proizlazi i iz njenog imenovanja u pojedinim izvorima kao *basileia* (Flavije Josip), dok je kasnije postala uobičajeno mjesto boravka rimskih

¹²⁹ Gleason, 2014, 77.; Gassner, 2017, 40.

¹³⁰ Hilditch, 2016.

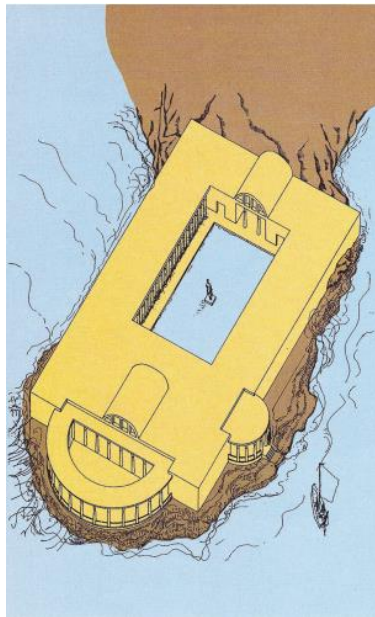
¹³¹ Purtell, 2012, 56.

¹³² Gleason, 2021.

¹³³ Isto.; Burell, 2019, 139.

¹³⁴ Gassner, 2017, 43.

upravitelja (*praetorium*).¹³⁵ Fasodom je bila okrenuta moru, a završavala je polukružnom projekcijom, koja je jasno vidljiva s mora svakako imala simboličko značenje (Sl. 26). Ta polukružna struktura bila je uokvirena natkrivenim trijemom s kolonadom stupova (poput balkona, odnosno lođe), kroz koji je bilo moguće šetati, dok je unutrašnjost ostala neistražena. Moguće je da je na tom mjestu bio uređen vrt, te tako, osim trijema, čitava konstrukcija zapravo nije bila natkrivena. Važnost pojave na takav način koncipirane monumentalne fasade počiva u njenoj inovativnosti, a to je polukružni, u potpunosti otvoreni prostor prema eksterijeru, u čemu se paralele pronalaze jedino u arhitekturi teatra, odnosno auditorija teatra.¹³⁶ Prostor je s vremenom postao mjesto za mnoge događaje prilikom kojih su posjetitelji mogli svjedočiti luksuzu i pogledu na more. U začelju se prostirao vrt peristilnog dvorišta, s bazenima i kanalima, prema kojem su se s u potpunosti rastvorenim pročeljima otvarale dvorane, planirane poput eksedri kakve su prethodno spomenute u opisima Lukulove ili Ciceronove knjižnice.

Sl. 26. Donja palača u Cezareji (Burrell, 2018/2019, 140.)

¹³⁵ Ovadiah and Peleh, 2009, 600.

¹³⁶ Burrell, 2019, 160. Istaknute eksedre u rezidencijama u Rimu, odnosno na prostoru Apeninskog poluotoka, kako navodi autorica, bile su riješene na drugačiji način – okrenute prema interijeru, u smislu pogleda ili kretanja. No, u tom smislu u razmatranje bi trebalo uvesti polukružne eksedre koje su od vremena Augusta bile sastavni dio izvangradskih carskih rezidencija te na jednak način činile fasadu rezidencija.

U svom formalnijem dijelu, također s prostranim dvoranama, palača je bila povezana s hipodromom i teatrom u kojem je sjedišta nadvisivala *cavea* za vladara, odnosno cara, što su sve elementi koji se mogu promatrati kao direktno preuzeti iz Rima, a s druge strane, kao tek najave kasnije rimske rezidencijalne arhitekture.¹³⁷ Audijencijska dvorana tog dijela palače, a što bi bio *akroaterion* u kojem se sudilo sv. Pavlu, bila je u interijeru dodatno raščlanjena stupovljem (poput bazilike, odnosno oekusa egipatskog tipa), stoga rješenjem zapravo podsjeća na Augustov oekus u njegovoj rezidenciji na Palatinu (Sl. 27). U središtu prostora ponovno je peristil s bazenom, a pronađena je i baza skulpture koja je ondje stajala. Između kolonada stupova ustanovljena su udubljenja u kamenu, za koja se pretpostavlja da su ostaci mjesta gdje je bilo posađeno bilje, što je praksa koja će zaživjeti i u Rimu 1. st. pr. n. e. – 1. st. n. e.¹³⁸

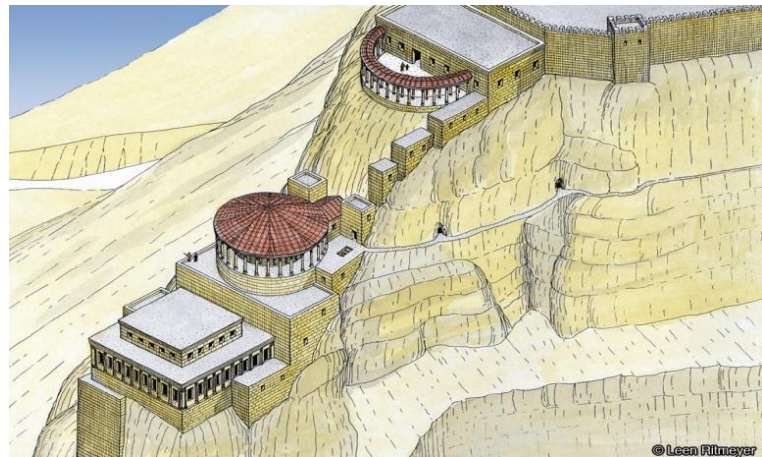
Sl. 27. Oecus Augustove kuće na Palatinu (<https://www.welt.de/kultur/article2111080/Kaiser-Augustus-wohnte-gar-nicht-bescheiden.html>)

Sredinom 20-ih godina pr. n. e. Herod gradi „Sjevernu palaču“ u Masadi, u mnogome blisku palači u Cezareji. Palača je sagrađena na vrlo zahtjevnom, stjenovitom terenu, usred pustinje, a zauzimala je tri terase, prirodno oblikovane poput stepeništa (Sl. 28 i 29). Zbog takvog smještaja stvoren je dojam kao da se palača „prelijeva“ niz stijenu. Gornja terasa sadržavala je polukružnu strukturu, s nadsvođenim trijemom, poput lođe palače u Cezareji, a s koje se također pogled pružao na krajolik i more (u ovom slučaju Mrvo more). Unutar tako izvedene polukružne lođe, eskedre, bio je uređen vrt u kojem je bila posađena vinova loza. Ovdje bi bila još prepoznatljivija referenca na „sveti lug/vrt“ iz grčke literature – *alsos* – koji je prema

¹³⁷ Iako su hipodromi bili dio privatnih rezidencija još od kasne Republike (Patrich, 2009, 199.), ipak će postati rasprostranjeni u rimskoj rezidencijalnoj i ladanjskoj arhitekturi tek kasnije, od sredine i druge polovice 1. stoljeća nadalje (*Domus Flavia* i *Augustana* na Palatinu; ladanjska imanja Plinija Mlađeg). Ipak, veliki bazeni (*natatio*) u peristilnim dvorištima, peristilna dvorišta s polukružnim porticima (eksedrama) sa svake strane ili šetnice raščlanjene nišama, za smještaj statua ili bilja, prepoznaju se već iz gradnji u Rimu Augustovog doba, a zatim i Tiberijevog (v. dalje u idućim poglavljima).

¹³⁸ Šetnice Livijine vile Prima Porta, o kojima će biti više riječi u daljnjem tekstu.

opisima bio povezan s vodom, planiran na uzdignutom mjestu, s drvećem voćki ili topola, ali uvijek vinovom lozom, a koji je kao takav predstavljao mjesto gdje stanuju bogovi, odnosno statusni simbol.¹³⁹ Iako su palače u Cezareji i Masadi različite svojim planom, koncepcijom cjeline i primjenom određenih formi one su vrlo bliske, a polukružni istak s trijemom izgledao je identično. Osim što je služio kao mjesto za uživanje i kao vidikovac, stvarao je monumentalnu fasadu te ujedno granicu između uređenog svijeta palače s vrtovima i izvanjskog krajolika, jasno ukazujući na prostor u kojem boravi vladar.¹⁴⁰

Sl. 28. Ostaci Herodove palače u Masadi (Burrell, 2018/2019, 138.); Sl. 29. Herodova palača u Masadi (Bergin, 2023, 578.)

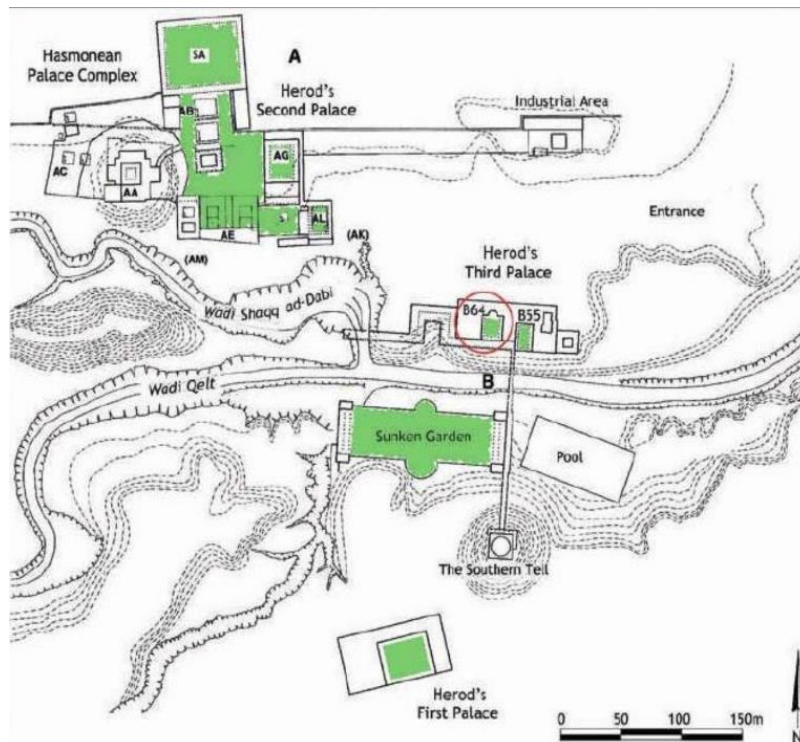
Između 23. i 15. g. pr. n. e. Herod je dao sagraditi Herodij, utvrdu nedaleko od Jeruzalema. Podno se nalazio privatni kraljevski vrt, odnosno hipodrom. Riječ je o prvenstveno rimskom običaju koji se javio u doba kasne Republike, a podrazumijevao je gradnju hipodroma unutar privatnih rezidencija bogatih.¹⁴¹ Hipodrom je na zapadnoj strani završavao ribnjakom, dok se pretpostavlja da je istočna strana imala polukružni arhitektonski element, vjerojatno eksedru. Točna namjena ovog prostora nije poznata, no moguće je da je služila utrka, treninzima te šetnji.

¹³⁹ Tako je opisan upravo vrt mladog Odiseja kod Homera (Hilditch, 2015, 77.-79.). O svetom aslosu v. Bonnechere, 2007.

¹⁴⁰ V. raspravu u Zeman (2014a) o monumentalnim polukružnim fasadama rimskih carskih rezidencija.

¹⁴¹ Patrich, 2009, 199.

Ne treba zaboraviti niti na Herodove tri palače u Jerihonu, koje su u literaturi dobile ime obzirom na redolijed gradnje: Prva, Druga i Treća ili „Zimska palača“ (Sl. 30).

Sl. 31. Smještaj Herodovih palača u Jerihonu (Bergin, 2023, 584.)

Dok u slučaju Prve palače povezanost krajolika i arhitekture nije razrađena, na Drugoj palači se vide počeci prožimanja prirode u arhitektonski sklop. Palača je sagrađena 25. g. pr. n. e. Unutar arhitektonskog kompleksa, u južnome krilu, bili su smješteni bazeni. Osim toga, Wadi Qelt je bio u neposrednoj blizini. Nesumnjivo je već u ovome razdoblju Herod usadio ideju o vodi kao sastavnom dijelu svoje gradnje, što je vidljivo i na primjeru spomenutog hipodroma u Herodiumu. Druga važna karakteristika bila je povezanost interijera i eksterijera u vidu otvorenog triklinija, iz kojeg se izlazilo na balkon omogućavajući posjetiteljima pogled na vrt. D. W. McElmurray obrazlaže kako je iz rimske arhitekture preuzeta ideja veće eksedre, odnosno triklinija, kao mjesta objedovanja.¹⁴² Uobičajena karakteristika rimske rezidencijalne arhitekture bile su velike eksedre smještene uz peristil, a koristile su se za posebne prigode, poput svečanih večera ili druženja. Postavlja se pitanje zašto se koristila forma eksedre? Oblik slova „U“ omogućavao je lakšu konverzaciju među gostima, a otvoreni prednji dio eksedre smještene u dvorištu omogućavao je pogled na lijepo uređene vrtove. U slučaju Herodovih palača, ova se eksedra nije nalazila u dvorištu, kao što je to bio slučaj kod, primjerice, *gymnasia*, već je bila smještena na povišenom te je direktno povezana s palačom, istovremeno pružajući

¹⁴² McElmurry, 2003, 4.

pogled na krajolik. Zamah u gradnji i inovativnom promišljanju u spajanju različitih utjecaja manifestirao se na primjeru „potopljenog“ vrta u Jerihonu. Deset godina nakon izgradnje Druge palače, Agripa je posjetio Judeju. Iste godine sagrađena je Treća palača. Netzer je razmatrao mogućnost da je Agripa sa sobom doveo majstore koji su sudjelovali u izgradnji palače.¹⁴³ Iako ne postoje direktni dokazi za prethodnu tvrdnju, istraživanjem je utvrđeno da su prilikom gradnje korištene rimske tehnike- *opus reticulatum* i *opus quadratum*.¹⁴⁴ Palača je sadržavala otvoreni triklinij i balkon koji je gledao na vrt i Wadi Qelt. Kao što je prethodno navedeno, odlika Herodovih palača bili su raskošno uređeni krajolici i vrtovi. Promatrajući tlocrt ovoga kompleksa, sasvim je jasno da je voda postala sastavni dio Herodove gradnje, u ovome slučaju kroz bazen, Wadi Qelt, kupelji i, naposljetku, potopljeni vrt. Palača je sagrađena u 1. st. pr. n. e. uz dolinu Wadi Qelt i sezonski protok vode. Na južnoj strani palače izgrađen je vrt, paviljon na umjetnom brijegu i bazen. Sjeverna strana palače sadržavala je veliki natkriveni prostor u kojem su bila smještena dva peristila flankirana prostorijama i kolonadom s tri strane. Zapadno dvorište je, međutim, imalo s jedne strane polukružni završetak.¹⁴⁵ Kao i u slučaju rimskog *domusa*, Herod je neposredno uz peristil dao sagrađiti polukružni triklinij, odnosno eksedru koja je imala balkon orijentiran prema potopljenom vrtu. Fasada eksedre, rastvorena kolonadom, omogućavala je gostima pogled na krajolik spomenutog vrta te Wadi Qelt. Razlika u odnosu na Herodove prethodne palače, primjerice one u Cezareji i Masadi, jest da ovdje eksedra palače nije bila vidikovac samo za krajolik, već za svojevrzni spomenik uklopljen u pomno osmišljen vrt. Potopljeni vrt (Sl. 32) je bio pravokutnog oblika, a 1950. godine je otkriven potporni zid uzduž južne strane. S bočnih strana izgrađene su dvobrodne stoe. Južni zid je oblikovan kao pročelje na kojem su se izmjenjivale pravokutne i polukružne niše odijeljene kolonadama. Izgledom se stvorila aluzija na fasade nimfeja ili pak Herodova kazališta u Cezareji sa sličnom igrom niša od kojih su neke sadržavale fontane.¹⁴⁶ U središtu zida izgrađena je monumentalna stepenasta eksedra koja se može usporediti s Domicijanovim vrtom na Palatinu koji također sadrži stepenastu strukturu eksedre. Opisana kompozicija i struktura predstavlja inovativnu pojavu. Do sada su, naime, polukružne forme palača bila prisutne na povišenim terenima te kao istaknuti element služile rastvaranju fasade, šetnji i promatranju krajolika. U ovome slučaju je riječ o potpuno drugoj funkciji eksedre, koja poprima

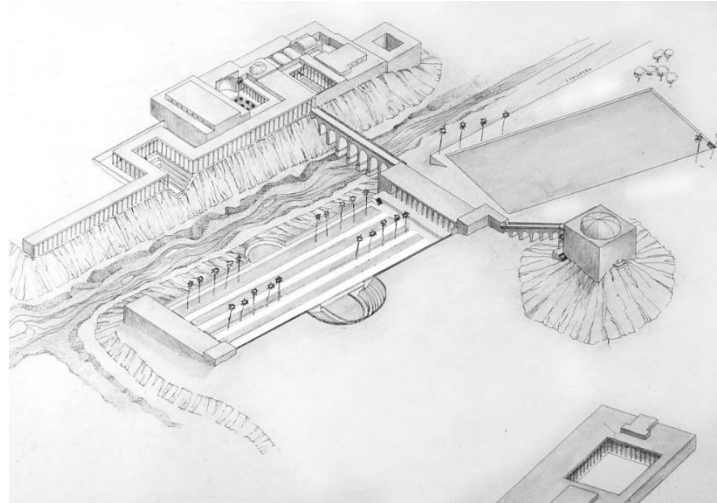
¹⁴³ Netzer, 2006, 56.

¹⁴⁴ Prestes, 2022, 11.

¹⁴⁵ Isto., 15.

¹⁴⁶ Taylor, 2014, 152.

izgled *auditoria* s polukružnim stepeništem po uzoru na grčke teatre. Sukladno tome, takvu konstrukciju bi se moglo shvatiti kao scenu, no i dalje ostaje otvoreno pitanje njezinog značenja.

Sl. 32. Potopljeni vrt s eksedrom Herodove Zimske palače, Jerihon (https://roman-gardens.github.io/province/judaea/jericho/herodian_third_palace_sunken_garden/)

Stepenice, naime, nisu bile namijenjene sjedenju, već sasvim sigurno gledanju. Ostaci keramičkih posuda ukazuju da je stepenište sadržavalo posađene biljke. Priroda, odnosno drveće te vinova loza, grmovi i ostale biljke u posudama, bili su uklopljeni u arhitekturu te sistematizirani u okviru stepeništa tvoreći vlastitu scenografiju namijenjenu gledanju. Dvobrodne stoe sa bočnih strana i monumentalno pročelje svjedoče o glavnom mjestu sastajanja i zaprimanja većeg broja gostiju koji su se mogli diviti spoju vrta i teatra. Osim toga, povjesničar umjetnosti i autor R. Taylor smatra kako se nameće neizbježan zaključak o prisutnosti vode koja je bila prisutna u nišama južnog zida u obliku fontana.¹⁴⁷ Herodovo kazalište sadržavalo je slične niše s fontanama. C. O. Prestes smatra kako se ispred monumentalnog pročelja s nišama i eksedrom pružao bazen stvarajući refleksiju niša i posađenog bilja u stepenastoj eksedri.¹⁴⁸ Nadalje, vrt je od palače bio odijeljen vadijem s protokom vode svake zime. Herodova palača je još poznata pod nazivom „Zimska palača“, jer je zimi voda mogla cirkulirati i uvesti se kao sastavni dio vrta. Palača se posjećivala upravo tijekom zime, kako bi posjetitelji mogli uživati puni potencijal vrta. Prvenstveno, prisutnost vode u rezidencijalnoj arhitekturi, o čemu piše i M. Zeman, ukazuje da je spoj arhitekture i

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Prestes, 2022, 16.

prirode doveden na novu razinu, aludirajući na luksuz i moć.¹⁴⁹ Stepenasta eksedra Herodova vrta je mogla sadržavati vodu koja se po sredini spuštala u podnožje. U tome smislu je moguće da su kanali uklonjeni, a rupe u nišama zazidani. Međutim, do danas ne postoje arhitektonski dokazi da se voda zadržavala u podnožju. O nepostojanju vode u ovom konkretnom primjeru upućuju i kameni blokovi stepeništa na kojima nema dokaza o prisutnosti cijevi. Ukoliko je voda zaista postojala, kao sastavni element eksedre, ona se mogla zadržati u podnožju, kao što predlaže C. O. Prestes, ili pak otjecati kanalom. U svakom slučaju, smatra se da monumentalna eksedra predstavlja inovaciju koja će biti uzor kasnijih, sličnih formi, kao primjerice u sklopu Mecenatovih vrtova, sa snažnim simboličkim značenjem. Opisana kompozicija više nije samo pokazatelj kraljeve moći i bogatstva. Do sada je na opisanim Herodovim palačama ukazana povezanost arhitekture, odnosno polukružnih formi s vodom. Potopljeni vrt, s obiljem biljaka aludira na spomenuti „sveti vrt“ grčkih bogova, što potvrđuje povezanost s vodom koja je možda bila u formi fontana ili/i u podnožju eksedre.

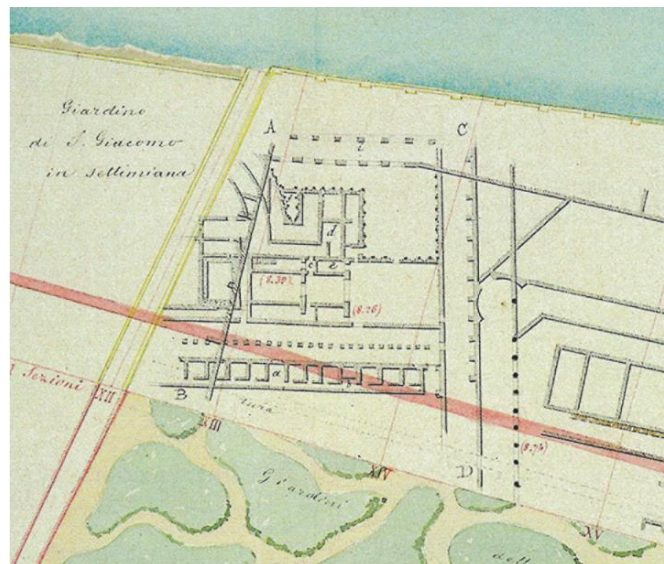
¹⁴⁹ Zeman, 2014, 10.

7. Auditoria u rezidencijama Apeninskog poluotoka iz vremena Oktavijana Augusta

7. 1. Farnesina

Neupitna arhitektonska poveznica s arhitekturom Heroda I. Velikog, konkretno palačama u Cezareji i Masadi, na Apeninskom poluotoku utjelovljena je u kompleksu smještenom u Rimu, u sklopu Villa Farnesina, koji je istražen još u 19. stoljeću, kada je rekonstruiran njegov osnovni plan. Detaljnije ga u kontekstu poveznica s Herodovim gradnjama analizira Barbara Burell, čiji će se temeljni zaključci ovdje prenijeti.¹⁵⁰

Izgradnja kompleksa, zapravo luksuzne suburbane rezidencije tadašnjeg Rima, datirana je oko 20. g. pr. n. e.¹⁵¹ Njegov smještaj unutar krajolika, u neposrednoj blizini rijeke Tiber, podsjeća na okolinu već opisanih Herodovih palača, poput Zimske palače u Jerihonu (Sl. 33). Međutim, vila se ne nalazi na povišenom (izoliranom) mjestu, već u tadašnjem predgrađu Rima, u nizini, u blizini i stambenih gradskih četvrti. Unatoč tome, povezanost s krajolikom i rijekom utjecala je svakako na dojam koji je kompleks, arhitektonskom izvedbom i položajem, ostavljao na promatrača – bogatstva i društvenog statusa. Jedna od najupečatljivijih značajki rezidencije, promatrane iz smjera rijeke Tiber, jest konveksno isturena polukružna konstrukcija kata, od čije se obje bočne strane pružalo po jedno krilo građevine.

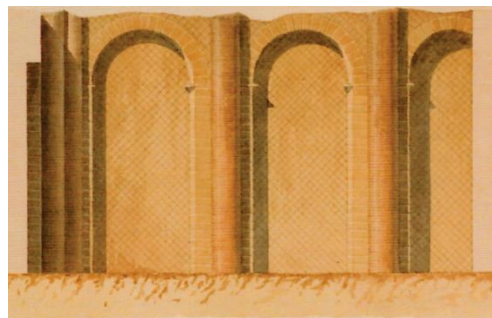
Sl. 33. Dio tlocrta rimskog kompleksa pronađen u vrtu vile Farnesine (Burrell, 2018/2019, 144.)

¹⁵⁰ Burell, 2018/2019, 137.- 167.

¹⁵¹ Isto., 137.

Upravo su Rimljani usavršili tehniku gradnje zakrivljenih arhitektonskih struktura na monumentalnijoj razini, zahvaljujući prvenstveno razvoju tehnike *opus caementicium*.¹⁵² Ponajprije su bile primijenjene kod izgradnje teataru, ali i na građevinama smještenima uz more.¹⁵³ Razvojem navedene tehnologije, ne čudi da su u Rimu (i šire) nerijetko takve polukružne arhitektonske forme uvedene u privatnim rezidencijama. Budući da su Herodove palače u Cezareji i Masadi izgrađene u istom desetljeću, nije sasvim jasno jesu li ti projekti direktno utjecali na njihov razvoj i usvajanje na Apeninskom poluotoku. Međutim, postoje konstruktivne specifičnosti koje ukazuju na direktnu povezanost Herodovih gradnji i kompleksa lokaliteta vila Farnesina, koje ističe i B. Burrell.

Kako naglašava autorica, za razliku od primjera koji se mogu u rezidencijalnoj arhitekturi Apeninskog poluotoka republikanskog i Augustovog doba, a čija je osnovna karakteristika zatvorenost prema eksterijeru (u smislu manje otvorenosti strukture zida, te orijentacija prema interijeru), kompleks vile Farnesina predstavlja iznimku. Time postaje dragocjen pokazatelj utjecaja novih arhitektonskih rješenja koja su u isto vrijeme nicala na Levantu. Polukružna projekcija, sadržavala je u prizemlju dva hodnika, a na katu šetnicu rastvorenu kolonadom. Šetnica je tako, u polukružnoj formi, pratila oblik polukruga (*ambulatio*). Dakle, ondje je, kao u slučaju Herodovih balkona/lođa, bilo prisutno otvaranje fasade prema eksterijeru, a u tom nenatkrivenom prostoru ostvarivao se i specifičan odnos promatrača prema krajoliku. Također, vjerojatno se s unutrašnje strane trijema, unutar polukružne strukture, nalazio uređeni vrt. U eksterijeru, polukružna je fasada bila izvedena u blokovima tufo kamena i, indikativno, tehnicu *opus reticulatum* – svojstvenoj carskim gradnjama toga doba u Rimu, a tako i Herodovim projektima. Fasada je dodatno bila ritmizirana priljubljenim stupovima u opeci i slijepim arkadama među otvorima (Sl. 34), čime je aludirala na fasadu teatra, odnosno auditorija.¹⁵⁴

Sl. 34. Slijepe arkade na portiku polukružne forme rimskog kompleksa (izradió: Domenico Marchetti, 1879.) (Burrell, 2018/2019, 145.)

¹⁵² Rimski vodonepropusni beton koji je omogućavao izgradnju širokog raspona oblika, veličina i stilova

¹⁵³ Burrell, 2018/2019, 140.

¹⁵⁴ Isto., 142.

U ovome slučaju šetnice su omogućavale pogled prema eksterijeru, odnosno krajoliku, upravo kao u slučaju Herodovih polukružnih portika.¹⁵⁵ A. Moneti je prepoznao sličnosti u funkciji te polukružne eksedre s eksedrom vile Damecuta na Kapriju, koja je vjerojatno također bila rastvorena. Monumentalna eksedra kompleksa vile Farnesina bila je povezana s blagovaonicom (*triclinium*) i prostorijama za prijam, orijentiranim prema vrtu.¹⁵⁶ Važno je, pritom, istaknuti kako su triklinij i vrt bili također usko povezani, odnosno iz samog triklinija otvarao se pogled direktno na vrt. Iako prostorije nisu nabolje očuvane, na temelju nalaza moguće je upoznati se i s unutrašnjim uređenjem, gdje važan dio čine zidni oslici. Prema rekonstrukcijama, oslik ogradnoga zida vrta prikazivao je ogradu prema krajoliku ritmiziranu polukružnim nišama, u kojima su prikazane vaze za bilje, odnosno fontane u obliku vaza. Takav oslik prenosi ideju koncepcije realnog prostora ostvarenog u Herodovim vrtovima, a dodatno je gotovo istovjetan oslicima vile Livije (Augustove supruge).¹⁵⁷

S obzirom na raskošni izgled, i u usporedbi s Herodovim rezidencijama, kompleksu Farnesina mogao bi se pripisati i naziv pretorij, no ovdje izostaju prostorije koje bi se već i prema Vitruvijumu mogle povezati s obnašanjem visokih položaja u službi, poput istaknutih dvorana za primanja, knjižnice, velikih peristila, atrija itd.¹⁵⁸

Arhitektura polukružnog auditorija primijenjena kao okvir za razgovore i šetanje, s prostorijama za uživanje i druženje, rastvorenima i orijentiranim prema vrtu. Putem rastvorene fasade, vrt i okolni krajolik stoje kao svojevrsna scena teatra u odnosu na promatrače, baš kao što je slučaj u Herodovim palačama u Cezareji i Masadi. Opisana arhitektura je svakako bila iskaz statusa njenog vlasnika, koji je prezentiran prije svega posjetiocima vile. U literaturi postoje mnoge rasprave o potencijalnim vlasnicima/posjednicima, koje su u uskoj vezi s nedostatkom preciznije datacije vile, odnosno njene izgradnje. Predstaviti ćemo neke novije hipoteze, koje se zasnivaju na novijim saznanjima o primijenjenim tehnikama gradnje i stilu očuvanih zidnih oslika.¹⁵⁹ Barbara Burrell polazi i od položaja vile u suburbiju Rima, što je samo po sebi označavalo granično područje. Zbog toga autorica iznosi mogućnost „graničnog“ statusa vlasnika te predlaže viteza P. Vedija Polija, inače Herodovog prijatelja, čiji su sinovi Aleksandar i Aristobul boravili u Rimu 22. g. pr. n. e. Njihov boravak u Rimu povezuje i s posjetom kompleksu vile iste godine.¹⁶⁰ Polije je bio i Augustov prijatelj i pouzdanik, te su mu

¹⁵⁵ Moneti, 1991, 90.

¹⁵⁶ Burrell, 2018/2019, 142.

¹⁵⁷ Ovdje dalje u tekstu.

¹⁵⁸ Vit. VI, 6. 5. 2

¹⁵⁹ Više u: Burrell, 2018/2019, 149.- 152.

¹⁶⁰ Burrell, 2018/2019, 157.

bile dodijeljene službene dužnosti vezane uz vođenje financija u Efezu, a nesumnjivo je sam car, koji je inače posjećivao Polijeve bankete,¹⁶¹ bio snažna poveznica između Polija i Heroda.¹⁶² Da je Polije i izravno prijateljevao s Herodom, potvrđuju amfore s njegovim imenom pronađene u Herodovim palačama, kao i opisana povezanost specifične arhitekture koja se razlikovala od ostalih rimskih rezidencija toga doba.

S druge strane, navodi se i mogućnost da je vilu dao sagraditi Agripa, kao vjenčani dar Augustovoj kćeri Juliji i Marku Klaudiju Marcelu (Augustov nećak), koji su se vjenčali 25. g. pr. n. e. S vremenom, kada je Julija postala udovicom te je udana za Agripu, sam Agripa postaje posjednikom vile, od 21. g. pr. n. e. Teorija o Agripi kao inicijatoru gradnje i posjedniku čini se također vjerojatnom, jer je on svakako bio upoznat s Herodovom arhitekturom, koju je osobno imao prilike vidjeti i, na taj način, direktno prenijeti utjecaje u Rim.¹⁶³ Poveznice s vilom na Kapriju, a i Livijinom vilom, dijelom bi tome govorile u prilog. Naime, na samom vjenčanju Julije i Marcela, Agripa nastupa kao zamjena Augustu, koji tada sudjeluje u vojnim pohodima, te bi time, zapravo, rezidencija bila građena kao narudžba cara. Također, imanje uz Tiber kasnije prelazi u carski posjed, a od 2. stoljeća ondje su bila ustrojena skladišta vina.¹⁶⁴

7. 2. Palazzo a Mare i Damecuta na Capriju, ladanjske rezidencije Oktavijana Augusta

Nasljednik cara Augusta, njegov posinak i sin njegove supruge Livije, Tiberije, bio je istaknuti vojskovođa, ujedno zaslužan za prosperitet Rima i provincija. Posljednjih desetak godina svoje vladavine povukao se na otok Capri, dok je umjesto njega u Rimu vladao Sejan, pretorijanski zapovjednik. Na Capriju se Tiberije posvetio gradnji, proučavanju književnosti i astrologije. Iza sebe je ostavio mnoge građevine, među kojima je i vila Jovis o kojoj će biti više riječi dalje u tekstu. No, važno je obratiti pažnju i na kompleks vile poznat pod nazivom Palazzo a mare i Damecuta, koja je svakako korištena u vrijeme Tiberija, iako se smatra da je bila podignuta još za Augusta. Upravo je August otok Capri uveo u carski posjed, zamjenom za otok

¹⁶¹ Plinije piše o jednoj večeri prilikom koje je gostovao August, kada je Polije naredio da se rob baci u bazen s jeguljama. (Plin. *NH*, 9. 77, online izdanje: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D9%3Achapter%3D77>, pristupljeno 28. 8. 2024.) Polije je bio poznat po naglom ponašanju, a njegova reakcija je uslijedila nakon što je rob nesretnim slučajem razbio čašu.

¹⁶² Syme, 1961, 28.

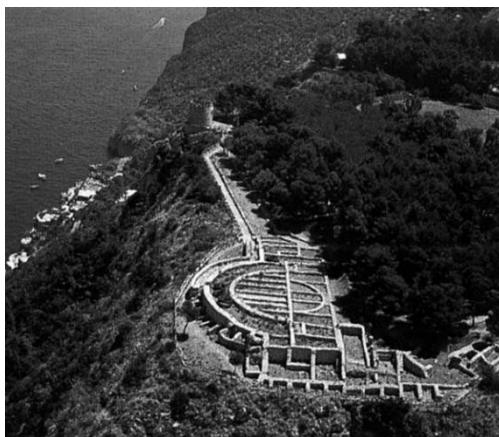
¹⁶³ Beyen, 1948, 6.: On na kraju razmatranja konstatira svoju teoriju kao svojevrsni eksperiment, no svakako ostaje zanimljiva zbog veze između Agripe i Heroda te njegova znanja u implementaciji eksedre identične funkcije kakva se može naći na Istoku.

¹⁶⁴ Burell, 2018/2019, 148 – 149.

Ischia.¹⁶⁵ Svetonije svjedoči o njegovim boravcima na otoku, kao i o želji da rezidenciju u kojoj je boravio nadopuni spolijama s ratnih pohoda, a čak i prikupljenim kostima s otoka prahistorijskih životinja.¹⁶⁶ Prema njegovim zapisima, August je na otoku priređivao bankete u kojima su sudjelovali mladići (*ephebi*) iz lokalnog stanovništva (vjerojatno i Grčkog), što upućuje na promoviranje institucije *ephebeia* u okružju Kaprija.¹⁶⁷

Zdanja poznata pod nazivom Palazzo a Mare i Damecuta zapravo su činila isti kompleks, koji predstavlja jedan od najljepših spojeva arhitekture i prirode u rimskoj rezidencijalnoj i ladanjskoj arhitekturi. Iako se ne zna točno vrijeme njegove izgradnje, R. Ciardiello ističe kako bi se nastanak kompleksa mogao datirati u 20-e g. pr. n. e.¹⁶⁸ Nastavno, izgradnja se vremenski poklapa s izgradnjom kompleksa u arealu vile Farnesine, a tako i Herodovih palača u Judeji. Uočavaju se i znatne poveznice u projektu izgradnje i koncepciji, kao i u primjeni određenih arhitektonskih elemenata.

Izgrađeni dijelovi rezidencije na Capriju doimaju se raštrkano, kao da su u većoj mjeri planirani kao otvoreni prostori koji su trebali zadovoljiti želju boravka u uređenom pejzažu, međusobno povezani šetnicama, rampama i stepeništima. Pojava dviju monumentalnih eksedri dodatno pojačava takav dojam, budući da se radilo, ponovno, o rastvorenim istacima s trjemovima, gdje je bila naglašena veza s vodom. Eksedra sklopa Damecuta smještena je na visokoj uzvisini, točnije na samoj litici nad morem (Sl. 35).

Sl. 35. Vila Damecuta, Capri (Ciarsiello, 2010, 467.)

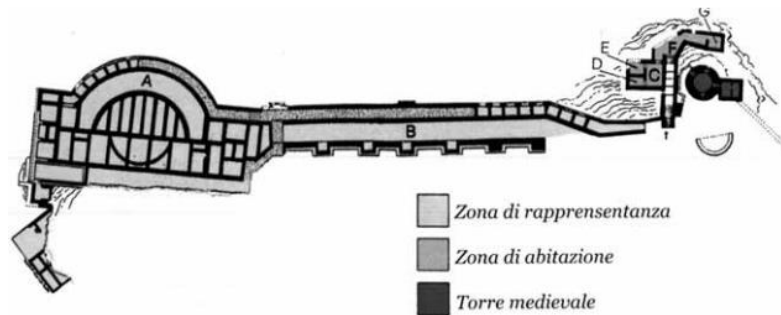
¹⁶⁵ Strab. 5. 4. 9. (online izdanje: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Strab.+5.4.9&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0197>, pristupljeno: 28. 8. 2024.)

¹⁶⁶ Suet. *Aug.* 72, 90. (online izdanje: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Suet.%20Aug.%2072&lang=original>, pristupljeno: 28. 8. 2024.)

¹⁶⁷ Isto., 98.

¹⁶⁸ Ciardiello, 2010

Do rastvorenog polukružnog trijema eksedre vodila je duga šetnica (od 80 m) s nišama (odmorištima ili mjestima za statue), doprinoseći dojmu ceremonijalnog kretanja, s klimaksom koji bi se ostvarivao pristupom u samu eksedru, od kuda je pogled usmjeren na pučinu (Sl. 36). Na zaravnjenom platou litice nalazio se uređeni vrt, gdje su ostali sačuvani ostaci vrtnih polukružnih klupa.

Sl. 36. Vila Damecuta- eksedra sa šetnicom, Capri (Ciarsiello, 2010, 404.)

Iz tog gornjeg sklopa, preko mramornog stepeništa, uskom strmom liticom pristupalo se izgrađenom dijelu na samoj obali (Palazzo a mare) – drugoj polukružnoj eksedri s trijemom, smještenoj neposredno uz more, a koja se u promjeru od 12 m rastvarala prema moru i pučini (Sl. 37).¹⁶⁹ Uz pristupnu ograđenu šetnicu bilo je posađeno drveće (poput ogađenog vrta – *xystus*), dok su u moru bili izgrađeni bazeni.¹⁷⁰ Kompleks je također bio opskrbljen vodom preko podvodnih cijevi, što znači da je u ukupnom uređenju bila važna i ekstenzivnija upotreba vode.

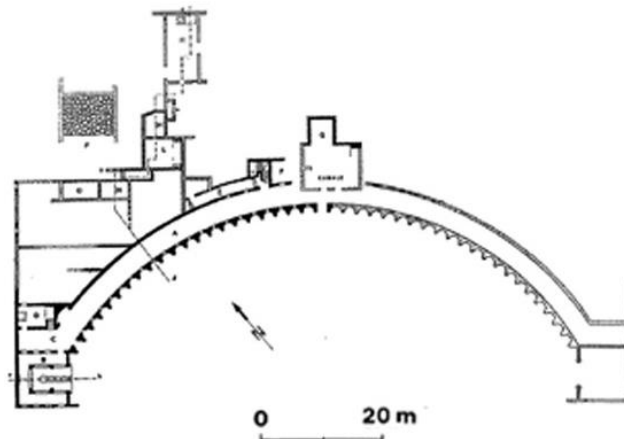

Sl. 37. Palazzo a Mare- eksedra, Capri (Ciarsiello, 2010, 466.)

¹⁶⁹ Caratelli Giovanni and Cecelli Giorgi, 2024, 6.

¹⁷⁰ Federico, Eduardo – Belli, Roberta Belli – Giardino Claudio, 8.

Takvim prostornim rješenjem i polukružnim eksedrama kao istaknutim arhitektonskim elementima, kompleks na Capriju pokazuje sve karakteristike kasnijih carskih rezidencija kod kojih su pročelja također bila istaknuta polukružnim monumentalnim trijemom ili su sadržavala polukružne eksedre s klupama, u direktnom spoju s uređenim pejzažem i ekstenzivnom upotrebom vode, pri čemu je arhitekturom simbolizirana carska prisutnost, odnosno sama osoba cara.¹⁷¹ Vila *Aqua Claudia* odlikovala se eksedrom od čak 80 m promjera, a do eksedre, položene na najnižoj terasi vile, spuštala se voda koja se izlivala u nišama u stražnjem zidu – u funkciji fontana (Sl. 38).¹⁷² U kompleksu poznatom pod nazivom *Sepolcro di Agrippina*, građenom možda već za Nerona, a pregrađenom u kasnom 1. i početkom 2. stoljeća, mogu se naći i kamena sjedišta, poput pravog auditorija. No, niz stepenište se slijevala voda. S obzirom na to, eksedra je interpretirana kao carski nimfej-teatar.¹⁷³ Prostorno najbliži primjer prethodnome jest eksedra vile poznate pod nazivom *Villa Pausylipon*, koja taj naziv duguje smještaju na uzvišenju Posillipo, nedaleko Baia u Napuljskom zaljevu. U kompleksu vile polukružna eksedra bila je izgrađena direktno uz omanji teatar, što izravniije govori i o stvarnom (ne samo simboličkom) povezivanju dramskih uprizorenja i uređenih kompleksa sa sustavom fontana (nimfeja) ili vrtnih blagovaonica u tzv. javnim prostorima privatnih posjeda. Zanimljivo nam je to zdanje i stoga što je prvotni vlasnik posjeda vile bio Vedije Polije, jedan od pretpostavljenih vlasnika vile u sklopu Farnesine u Rimu. No, čitavo je imanje već 15. g. pr. n. e., nakon smrti Polija, prešlo u direktno vlasništvo Augusta.¹⁷⁴

Sl. 38. Eksedra vile *Aqua Claudia* (Zeman, 2014, 11.)

¹⁷¹ Zeman, 2014, 10.

¹⁷² Isto., 12.

¹⁷³ Isto., 13. i bilj. 51.

¹⁷⁴ Isto., bilj. 51.

Važno je utoliko i razmatranje o funkciji eksedre Palazzo a mare i prostorija koje su se nalazile uz nju kao tzv. carskog nimfeja (odnosno tzv. carskog nimfeja-triklinija ili nimfeja-teatra).¹⁷⁵ Naime, takve su gradnje poznate iz primjera manje reprezentativnih vila elite, a pri čemu se smještaj nimfeja zajedno s blagovaonicama u uređenim vrtnim prostorima, interpretira kao kreacija „svetog vrta“ (i prema helenističkoj, odnosno grčkoj tradiciji). Zapravo, riječ bi bila o intenciji stvaranja ozračja objedovanja u onostranom ili rubno onostranom, religijskom prostoru, u kojem je samo objedovanje imalo simboličku funkciju.¹⁷⁶

U vrijeme Augusta veća pažnja u carskim projektima je bila postavljena na uređenju rastvorenih prostora, kompleksa razvedenog plana, izdvojenih, a međusobno povezanih arhitektonskih cjelina, u kojima su portici, šetnice i uređeni perivoji i vrtovi (bilje samo) imali važnu ulogu.¹⁷⁷ O tome bi svjedočili i citirani navodi Svetonija, a koji je i zapisao kako se sam August više nego luksuznom dekoracijom (poput statua) ili arhitekturom, bavio uređenjem rastvorenih trjemova, vrtova, tako i biljem.¹⁷⁸ Potrebno je vratiti se i podatku o banquetima na Kapriju s mladićima od osamnaest do dvadeset godina koji su tek ulazili u godine zrelosti (*ephebi*), te se utoliko kratko osvrnuti i na promijene u instituciji *ephebia* od helenističkog razdoblja prema razdoblju ranocarskog Rima. Naime, od prvotnog naglaska na vojnu obuku u grčkoj Ateni, u razdoblju nakon Aleksandra Velikog, *ephebeia* postaje više usmjerena na samo obrazovanje mladića, intelektualni rad i poduke iz retorike, filozofije, pjesništva (čak specifično bavljenje Homerovim djelima), pri tom za skupine mladića isključivo iz visokog sloja društva.¹⁷⁹ A koliko je aspekt obrazovanja i slavljenja intelekta bio važan za Augusta pokazuje možda i najbolje uređenje knjižnica uz njegovu rezidenciju na Palatinu, točnije uz Apolonov hram, koji su krasili prikazi Apolona s kitarom/lirom (*Citharoedus*), pratitelja Muza i zaštitnika umjetnosti, ujedno simbola prosperiteta i reda u državi.¹⁸⁰ Prostor Apolonovog hrama bio je važan i kao mjesto gdje se sam car prikazivao javnosti, a tako i mjesto od kojeg je moglo započinjati službeno primanje cara – poput reprezentativne kulise carskog domusa, vestibula.¹⁸¹

¹⁷⁵ Zeman, 2014, 13.

¹⁷⁶ Aken, 1951. 277-278.; V i Zeman, 2014

¹⁷⁷ Isto. Uspoređuje se prije svega u odnosu na kasnije, Flavijejsko razdoblje, više usmjereno na samu arhitekturu.

¹⁷⁸ Suet. *Aug.* 72.

¹⁷⁹ Afifi, „EPHEBIA“ The Transformation from a Military Foundation for Soldiers Equipment to an Educational Institution ((38) "["EPHEBIA" The Transformation from a Military Foundation for Soldiers Equipment to an Educational Institution | Ayat Abdelkader M . Afifi - Academia.edu](#), pristupljeno: 28. 8. 2024.)

¹⁸⁰ Hales, 2003, 275.

¹⁸¹ Zahvaljujem mentorici na podacima trenutno u razradi rada u objavi.

Središnji element festivala *ephebeia* činila su natjecanja u atletskim disciplinama, ali i u retorici i pjesništvu.¹⁸² Dakle, i rezidencija na Kapriju kao da je u cijelosti služila slavljenju uzvišene helenističke kulture, sada potpuno uklopljene u rimsku, ujedno kao prostor gdje se prigodno odvijao ispit zrelosti za mladiće – jednako kroz predstavljanje atletskog duha, kao i intelekta. Na taj način rezidencija i uz nju uređeni pejzaž preuzimali su funkciju svojevrsnog gimnazija, gdje su se priređivala okupljanja mladića i svečani banketi u prisustvu cara. No važno je i da su svetkovine *ephebeia* uobičajeno završavale svečanom procesijom, u kojoj su nošeni „sveti objekti“, a čime bi započinjale Eleuzijske misterije, od Augusta (a možda već Cezara) preuzete u Rimu. U kulturi grčke Atene, Eleuzijske misterije bile su izuzetno važne za inicijaciju mladića, kao najstarije i najcjenjenije misterije u antičkom svijetu, čiji se počeci smještaju još u doba mikenske i minojske kulture. Smatralo se da su poklonici inicijacijom ulazili u svijet bogova, time se približavajući besmrtnosti, odnosno osiguravali su svoj zagrobni život. Neki artefakti pronađeni u Rimu prikazuju Herakla koji prolazi inicijaciju, a smatra se i da je Vergilijev opis Enejinog prijelaza u podzemlje, zagrobni život, zapravo bio inspiriran Eleuzijskim misterijama.¹⁸³ Možda je i najvažnije da je kroz istu inicijaciju prošao i sam August, u Ateni (oko 23. g. pr. n. e.), nakon pobjede nad Markom Antonijem.¹⁸⁴ Kako navodi G. Latura, moglo bi se reći da su Eleuzijske misterije, prakticirane u Rimu Augustovog doba, bile svojevrsni simbol rimskog ovladavanja antičkim svijetom, dok je sama inicijacija Augusta bila garancija njegove deifikacije.¹⁸⁵

Primjer Damecuta i Palazzo a mare na Capriju tako vrlo jasno ukazuje na značenje koje su polukružne strukture – eksedre – izvedene iz auditorija helenističke kulture, postavljene u uređene pejzaže („svete vrtove“) carskog posjeda, mogle imati. Kao prostori u kojima se car prikazivao, priređivao svetkovine i bankete, ne samo da su mogle simbolizirati carevu pripadnost uzvišenoj kulturi, njegovu povezanost s drevnom Grčkom i mitskim junacima, već i stajati kao direktni simboli cara. Možda bi se Judeja Heroda I. Velikog mogla smatrati mjestom gdje se takva arhitektura stvarala, u zajedničkom promišljanju i planiranju sa samim Augustom (i Agripom). U Rimu, pak, tog istog vremena, jedan objekt jasno predočava i kako je auditorij u potpunijem smislu (sa sjedištima), nadopunjen svim dodatnim elementima kojim su se odlikovale prethodno opisane monumentalne polukružne eksedre s trjemovima (povezanost s prirodom i vodom), postao i spomenik caru.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Savage, 1962, 8.

¹⁸⁴ Isto; Suet. *Aug.* 93.

¹⁸⁵ Latura, 2013, 2.

7. 3. „Auditorij“ Mecenatovih vrtova kao spomenik caru i podzemni triklinij Livijine vile *Prima Porta*

Učenjak i diplomat Gaj Cilnije Mecenat bio je Augustov prijatelj i ostao je poznat kao pokrovitelj umjetnosti. Iako je i sam pisao pjesme i rasprave, mnogi ga pamte kao „mecenu“ jer je novčano pomagao pjesnike poput Seksta Propercija, Publija Vergilija Marona, Flaka Kvinta Horacija. Njegovi vrtovi (*Horti Maecenatis*) nalazili su se na Eskvilinu. T. P. Wiseman ih smješta s južne strane, no o točnom smještaju se danas još uvijek raspravlja.¹⁸⁶ Iz Horacijevih se pjesama može saznati kako ti vrtovi nisu bili dostupni javnosti, a carskim posjedom postaju 8. g. pr. n. e., nakon smrti Mecenata. Mecenat je bio jedan od najbližih Augustovih suradnika i prijatelja, a smatra se da ga je savjetovao čak i po pitanju odnosa s Agripom. I prije nego što su prešli u carske ruke, vrtovi Mecenata – zapravo veliki suburbani posjed – osim što su bili mjesto boravka brojnih pjesnika, bili su i mjesto u kojem je svoje vrijeme provodio i sam August.¹⁸⁷ Moguće je da se Svetonijevi navodi o tome kako se August tijekom boravka na ladanju često oslanjao na gostoprimstvo svojih prijatelja odnose upravo na Mecenata i njegove vrtove.¹⁸⁸

Vrt je bio opremljen različitim vrstama bilja, fontanama i skulpturama. Točnije, pronađena je čitava kolekcija skulptura, koja jasno govori o kulturnom ozračju Rima Augustovog doba, ali i njegova kruga. Među njima se ističu skulptura *Venere Victrix*, pokroviteljice rimskog kazališta, te statue Muza i portreti istaknutih pjesnika i filozofa, koji su svakako i referenca na grčku kulturu i umjetnost. Na samom posjedu, na padini doline Via Merulena, stajao je i reprezentativni objekt, dvorana pravokutnog plana s polukružnom eksedrom (apsidom), koju M. Zeman navodi i kao direktnu poveznicu između slavljenja osobe cara i koncepta uređenja carskih rezidencija s monumentalnim polukružnim eksedrama.¹⁸⁹ Naime, objekt je poznat pod nazivom *Auditorium Maecenatis*, što duguje činjenici da je uz zid eksedre bila postavljena kamena stepenasta struktura, koja se oslanjala na prirodnu stijenu (Sl. 39). Riječ je o sedam klupa, sjedišta, baš kao u auditorijima (Sl. 40). U prvo vrijeme, nakon što je otkriven, objekt je interpretiran kao zatvoreni odeon (omanji teatar), odnosno kao prostorija u kojoj su se odvijala čitanja djela filozofa i filozofske rasprave, priređivale i slušale recitacije. Zid apside, u elevaciji, iznad stepenastog sjedišta, ritmiziran je nišama u kojima su ostali očuvani i oslici prizora iz prirode, a koji su s obzirom na pretpostavljenu funkciju objekta bili interpretirani kao prikazi

¹⁸⁶ Wiseman, 2016, 133.

¹⁸⁷ Zeman, 2014, 10.

¹⁸⁸ Suet. *Aug.*

¹⁸⁹ Zeman, 2014, 10.

bukoličkog pejzaža.¹⁹⁰ Ipak, novijim je istraživanjem ustanovljen otvoreni kanal po sredini prostorije, kojim je prolazila voda, a koja se zapravo slijevala niz stepenaste kamene klupe (također preko kanala).¹⁹¹

Sl. 39. *Auditorium Maecenatis* (<https://www.museq.it/it/98/punti-di-interesse/164/auditorium-di-mecenate>)

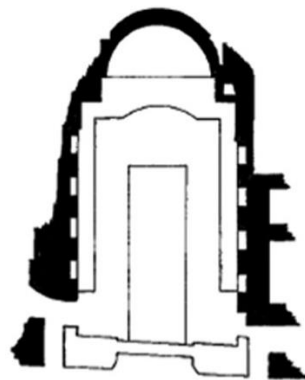
Sl. 40. Središta u *Auditorium Maecenatis* (<https://www.museq.it/it/98/punti-di-interesse/164/auditorium-di-mecenate>)

Utoliko se i prizori u nišama mogu shvatiti više kao imitacija krajolika promatranog iznutra. Kao da su putem iluzionističkog slikarstva bili preneseni elementi koje poznajemo iz rastvorenih polukružnih eksedri s pogledom na krajolik. Uokolo, na samim stepenicama, vjerojatno su bile postavljene i vaze s biljem, stvarajući prizor vrlo sličan Herodovoj vrtnoj eksedri sa sjedištima iz Treće palače u Jerihonu.

¹⁹⁰ M. Zeman donosi pregled najvažnijih radova s relevantnim podacima o Mecenatovim vrtovima i rezidenciji (2014, bilj. 32).

¹⁹¹ Isto: na osnovu radova Chrystine Häuber i Eugenia La Rocca.

Ipak, važno je da je *Auditorium Maecenatis* bio zapravo uređen kao podzemna dvorana, pri čemu mu se pristupalo putem dviju simetrično postavljenih rampi. Time pokazuje formu i uređenje koji su kasnije, tijekom julijevsko-klaudijevske dinastije, postali uobičajeni za tzv. carske nimfeje-triklinije. Takvo određivanje namjene upućuje više na simboličku funkciju cjelokupnog prostora kao triklinija, što bi potvrđivao *Ninfeo di Punta Epitaffio* u rezidenciji Klaudija, u Napuljskom zaljevu. Ondje je također sredinom prostorije, jednakog plana, prolazio kanal s vodom (Sl. 41) (po svojim dimenzijama više bazen), a u bočnim nišama bile su postavljene portretne statue članova carske obitelji.¹⁹² I dok je u ranijem *Auditorium Maecenatis* eksedra sadržavala stepenište niz koje se slijevala voda i moguće bilje, u također polukružnoj eksedri Klaudijevog nimfeja-teataru stajala je skulpturalna grupa Odiseja i Polifema.¹⁹³ Takve skulpturalne grupe, s Odisejem u središtu, bile su gotovo pravilo u triklinijima carskih rezidencija nakon Augusta – što pokazuju primjeri Tiberijeve vile u Sperlongi i Neronovog Zlatnog domusa u Rimu, a gdje je sam Odisej imao istaknutu ulogu u carskoj ikonografiji, kao personifikacija cara, ukazujući i na carev intelekt.¹⁹⁴

Sl. 41. *Ninfeo di Punta Epitaffio* (Zeman, 2014, 12.)

Postoje dva prevladavajuća mišljenja o dataciji objekta u Mecenatovim vrtovima. Prema jednom, bio bi podignut već 29. g. pr. n. e., što bi značilo da bismo ga mogli smatrati i svojevrsnim ishodištem formi monumentalnih polukružnih eksedri. Prema drugom mišljenju, izgrađen je nešto kasnije, u vrijeme neposredno nakon Tiberijevog povratka s Rodosa, oko 2. g. pr. n. e.¹⁹⁵ Na Rodosu je Tiberije učio grčku filozofiju i retoriku, a s otoka je sa sobom u Rim mogao dovesti učene majstore i graditelje. Smatra se je *Auditorium* dao podići zapravo kao spomenik caru Augustu. Stepenasto postavljena sjedišta s kojih se spuštala voda i koje je

¹⁹² Zeman, 2014, 11.- 12.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Prema Sorcha Carey (Isto).

¹⁹⁵ Isto.

dodatno krasilo bilje simbolizirali bi, pri tom, samu osobu cara. S obzirom na kasnije primjere s Odisejem, carska prisutnost bila je ondje satkana u vodi i bilju, a koji su aludirali na prostor „svetog vrta“, u koji su i kroz obrazovanje u retorici, pjesništvu, filozofiji, a napokon kroz svete obrede i objede, pristupali i mitski heroji i junaci.

Direktnije o značenju tog prostora kao spomenika caru govorio bi drugi carski podzemni „triklinij“, onaj u vili Augustove treće supruge Livije Drusile, majke Tiberija. Poznato je da je upravo Livija, već tijekom Augustove vladavine, igrala veliku ulogu u deifikaciji careva. *Vila Prima Porta* bila je smještena u suburbiju Rima, pritom na ulazu sam grad. Planirana je poput utočišta, iz kojega se mogao promatrati krajolik i uživati na otvorenom. Kompleks vile otkriven je tijekom iskapanja 1863. godine, pod pokroviteljstvom grofa Francesca Sennija. Tom su prilikom pronađeni podzemni triklinij i poznata Augustova statua – August Prima Porta. Smatra se da je vila bila izgrađena još u kasnorepublikanskog doba, no u da je u Livijino vrijeme pregrađena. Naime, Livija je naslijedila vilu od svojeg oca 42. g. pr. n. e.

Sklop se sastojao od više građevina s uređenim parkovima, perivojima i vrtovima. Stambenom dijelu je bio bliži manji vrt u peristilnom dvorištu, dok su se uz veće dvorište nalazile prostorije za prijam i triklinij. Sadržavao je i bazen te različite vrste bilja, među kojima se ističe lovor, ista biljka koju je August postavio oko ulaza svojeg domusa na Palatinu, a simbolizirala je boga Apolona. Od peristilnog dvorišta i vrta protezale su se šetnice ritmizirane ponovno polukružnim nišama, unutar kojih je u keramičkim posudama bilo posađeno drveće, što nam je već otprije poznata koncepcija iz prethodno opisanih primjera, a prvenstveno Herodovih projekata.

Još za vrijeme Augustovog života uređen je podzemni „triklinij“ (između 38. i 20. g. pr. n. e.).¹⁹⁶ Zidove su krasile freske, koje su u kontinuitetu prikazivale ograđeni vrt sa šetnicom (Sl. 42).

Sl. 42. Freska podzemnog triklinija Livijine vile, 1. st. pr. n. e.

(<https://www.milestonerome.com/2018/04/the-painted-garden-from-the-villa-of-livia-for-naturemw/>)

¹⁹⁶ Zarmakoupi, 2008, 271.

Oslikani zidovi s motivom prirode time bi podsjećali i na *Auditorium Maecenatis*. Međutim, u „auditoriju“ su prikazi bili smješteni u nišama i na taj su način ostavljali dojam prozora s pogledom na krajolik (Sl. 43). U ovom slučaju, lunete smještene s obje strane prostorije pružale su pristup svjetlosti, zajednički s oslikom stvarajući dojam otvorenog prostora. Drugim riječima, stvoreno je ozračje smještaja u samom vrtu. Također, iznad naslikanog vrta bio je prikazan friz, čime se činilo da je prostorija zapravo bila poput paviljona smještena usred

Sl. 43. Oslikane niše u *Auditorium Maecenatis* (<https://www.museq.it/it/98/punti-di-interesse/164/auditorium-di-mecenate>)

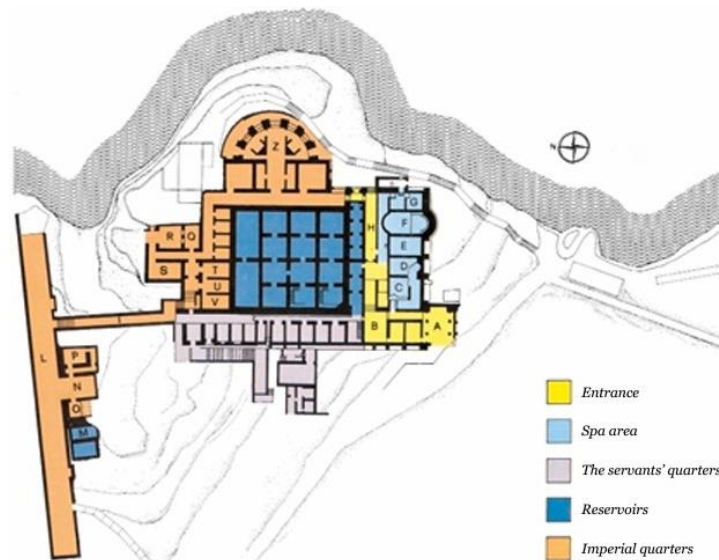
vrta.¹⁹⁷ „Živosti“ prizora doprinosile su naslikane ptice i povijeni vrhovi drveća koji su trebali naznačiti povjetarac. Osim toga, bitno je spomenuti i da je sam vrt bio prikazan iza ograde, odnosno kao da je „paviljon“ bio smješten uz šetnicu s mramornom ogradom i s polukružnim nišama s drvećem. Time bi se svatko tko bi ušao u prostoriju zapravo našao u ograđenom prostoru prema krajoliku, prirodi, onostranom, pa je i ostavljen dojam prostora unutar „svetog vrta“. Moguće je naslutiti i prisutnost pojedinih božanstava u krajoliku, npr. obasjani hrast i bor smatraju se simbolima Jupitera i Kibe.¹⁹⁸ U svakom slučaju, prostorija je zasigurno predstavljala mjesto s vrlo tankom granicom prema onostranom, što svakako još i više naglašava činjenica da je upravo ondje bila postavljena portretna statua božanskog Augusta – August Prima Porta.

¹⁹⁷ Villa am Wannsee, 2024.

¹⁹⁸ Isto.

8. Tiberijeve vile Jovis i Sperlonga

Vila Jovis bila je glavna rezidencija cara Tiberija, smještena na stijeni, neposredno ispod crkve *S. Maria del Soccorso*. Do sada već spomenuti elementi Herodovih palača vidljivi su na vili Jovis na Kapriju. Ponajprije se misli na kupališta i opskrbu vodom putem cisterni te trijem, koji je planski bio vrlo sličan trijemu gornje terase Herodove palače u Masadi. Gledajući s mora, u prvom planu je bila polukružna struktura s funkcijom vidikovca (Sl. 44). Također, Herod je savladao gradnju na zahtjevnim terenima, a vila Jovis bila je izgrađena na litici uz more. Prilaz do vile obilovao je posađenim drvećem i vinovom lozom, a sama građevina je izgrađena na terasastim slojevima. Središnji dio bio je opremljen golemim cisternama koje su opremale građevinu vodom, no istovremeno ukazivale na status i bogatstvo vlasnika. Atrij je bio smješten s južne strane, okružen kolonadama sa sve četiri strane.¹⁹⁹ Sa sjeverne strane se pružao dugačak *ambulatio* s nišama u kojima su vjerojatno bile smještene klupe. Također, središnji dio bio je proširen rastvorenim prostorijama, od kojih je jedna sigurno bila triklinij, orijentiranim prema šetnici. U uređenju vila rimske elite vidljiva je učestala upotreba šetnica s polukružnim proširenjima u koje su se smještale klupe ili drveće u teglama (kao što je slučaj, primjerice, Prime Porte). Na istoku je sagrađena polukružna forma s čijeg kata se pružao pogled na more.

Sl. 44. Vila Jovis (Federico, Eduardo – Belli, Roberta Belli – Giardino Claudio, 13.)

¹⁹⁹ Federico, Eduardo – Belli, Roberta Belli – Giardino Claudio, 12.

Reprezentativni primjer još jednog nimfeja-triklinija (uz spomenuti *Auditorium Maecenatis*) je špilja uz Tiberijevu vilu u Sperlongi, obalnom gradu udaljenom 80ak kilometara od Napulja. Unutar špilje su bile raspoređene skulpture iz helenističkog doba, a predstavljaju prizore Homerove *Odiseje* (Sl. 45). Neke od njih prikazuju Odiseja koji podiže Ahilejevo tijelo, napad Scile na Odisejev brod itd. Naime, skulpturalni prikazi s Odisejem su bili popularni u carsko doba te svoj procvat doživljavaju tijekom Julijevsko- klaudijevske dinastije.²⁰⁰ Na svakoj strani špilje primijenjena su polukružna rješenja sa stepenicama poput onih u *Auditorium Maecenatis*, a stepenice ili "sjedišta" oblikovani su od stijene. Ispred triklinija su bile poredane skulpture. Zajedno s navedenim skulpturama, špilja ostavlja dojam kazališta, a upravo ovaj primjer potvrđuje već razrađenu praksu oblikovanja prostora vezanih uz cara, dok skulpture potvrđuju njegovu pripadnost eliti i intelekt. Istovremeno ono oslikava cara kao intelektualnog pokrovitelja umjetnosti, pa i samoga umjetnika.

Sl. 45. Skulpture u Tiberijevoj špilji u Sperlongi (<https://www.romanoimpero.com/2018/05/la-villa-di-tiberio-sperlonga-lazio.html>)

²⁰⁰ Zeman, 2014, 12.

9. Zaključak

Zaključno, arhitektura *auditoria* u rezidencijama Augustovog doba ima višestruko značenje i ulogu, koja nadilazi puku funkcionalnost prostora za okupljanje i poduku. Pojam *auditoria* prvotno je označavao mjesto recitacija, učenja, te vođenja sudskih parnica, no s vremenom se proširio na različite prostore unutar privatnih (i javnih) rezidencija, od minojskih palača, buleuterija i gimnazija do domusa rimskih patricija i careva. U ranom carskom razdoblju, auditorij postaje i simbolička struktura koja odražava moć i prestiž vlasnika, a postepeno i samog cara Augusta, koji je ovaj koncept usvojio kao ključan element svoje rezidencijalne i političke arhitekture.

Funkcija auditorija nije bila isključivo javna, već je postala sastavni dio privatnih domova, gdje su organizirana okupljanja za intelektualne rasprave, poduke i ceremonije. Ova funkcija dodatno je naglašena u prostorijama poput eksedri, koje su bile rastvorene pravokutne, a zatim i polukružne strukture prilagođene za diskusije i druženja, ali i političke rasprave. Njihovo značenje produbljuje se simbolikom koja proizlazi iz grčko-helenskih utjecaja, osobito iz *gymnasia* i *akroateria*, gdje su prostor i oblik auditorija imali značajnu ulogu u kulturnim i intelektualnim krugovima.

Augustova gradnja forumskih struktura s monumentalnim eksedrama i povezanim auditorijima, uključujući i hram Marsa Ultora, ne služi samo kao arhitektonski izraz političke i vojne moći, već i kao simbol obnovljene rimske tradicije, s naglaskom na cara kao središta političke i kulturne sfere. S druge strane, u rezidencijama Augustovog doba, polukružni prostori su postali ključni ne samo za vođenje suđenja, već i za afirmaciju kulturnih i intelektualnih vrijednosti rimske elite, pri čemu su ti prostori bili pažljivo organizirani i ukrašeni kako bi reflektirali moć i intelektualni autoritet vlasnika. U rimskom domusu prostor eksedre jasno je oslikavao društvene uloge, zanimanje, odnosno status vlasnika, štoviše, javni poslovi su se direktno prenosili u prostore namijenjene svakodnevnom životu. Nastavno, u raskošnim rezidencijama poput kompleksa Palazzo a Mare s Damecutom na Kapriju, eksedre postaju središnji motiv, jasno uočljiv te uvijek uz more. Osim toga, bile su smještene u uređene pejzaže aludirajući na „svete vrtove“. Takvi prostori su nesumnjivo pokazivali carevu uzvišenost i povezanost s helenističkom kulturom, no naposljetku su simbolizirali samoga cara. Takva povezanost i simbolika je svoj začetak imala u Herodovoj palači u Jerihonu, koja je nastala posredstvom Agripe i Augusta, a potom se arhitektura dodatno razrađuje u prostorima poput *Auditorium*

Maecenatis i podzemnom „trikliniju“ *Vile Prima Porta*, gdje se arhitektura auditorija upotpunjuje vodom, nišama i keramičkim posudama, predstavljajući cara.

Stoga, arhitektura auditorija uklopljena u rezidencijalnu arhitekturu promatranog razdoblja ne treba se promatrati samo kroz prizmu praktične funkcije, već kao složen koncept koji objedinjuje političku, kulturnu i simboličku dimenziju rimske elite. Razvoj tih prostorija unutar rezidencijalne arhitekture kasne Republike i ranog Carstva svjedoči o utjecaju grčke i helenističke arhitekture, ali i o specifičnom rimskom pristupu koji je kroz arhitekturu pokušao odražavati i učvrstiti društveni poredak i autoritet.

10. Bibliografija

10. 1. Izvori

1. Cic. De Off. = M. Tullius Cicero, De Officiis.
(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.+Off.+1.139&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0048>, pristup: 12. 9. 2024.)
2. Cic. Tusc. = Cicero : Tusculan Disputations. Prijevod: C. D. Yonge, 1877.
(<https://www.attalus.org/cicero/tusc2.html>, pristup: 12. 9. 2024.)
3. Homer. *Ilijada i Odiseja*. Preveli: Tomo Maretić i Stjepan Ivšić, Zagreb: Školska knjiga, 2003.
4. Juv. *Sat.* = Juvenal, Satire. Prijevod: Lewis Evans, 1889.
(https://pages.pomona.edu/~cmc24747/sources/juvenal/juv_7.htm, pristup: 11. 9. 2024.)
5. Plut. Luc. = Plutarch, The Life of Lucullus.
(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Lucullus*.html, pristup: 12. 9. 2024.)
6. Strab. = Strabo, Geography.
(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D5%3Achapter%3D4%3Asection%3D9>, pristup: 28. 8. 2024.)
7. Tacitus, Cornelius. *A Dialogue on Oratory*. Preveli: Alfred John Church i William Jackson Brodribb, London: Macmillan and Co., 1877.
(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Tac.%20Dial.%209&lang=original> (pristup: 11. 9. 2024.)
8. Vitruvius. *De architectura libri decem*. Preveli: Matija Lopac i Vladimir Bedenko, Zagreb: Institut građevinarstva Hrvatske, 1997.
(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0073:book=5:chapter=11&highlight=exedra> pristup: 11. 9. 2024.)

10. 2. Znanstvena literatura

1. Alkan, Mehmet. „A New Inscription from Pisidia.“ *Gephyra* vol. 7 (2010), 41.-45.
2. Alleyne Higgins, Reynold. *Minoan and Mycenaean Art*. London: Thames and Hudson, 1997.

3. Bahamon, Cecilia. „House of Tzragic Poet: The Actors Mosaic and the Construction of Roman Identity.“ *Jankowsky Institute for Archaeology and the Ancient World* (2011), 1.- 10.
4. Ball Platner, Samuel. „A Topographical Dictionary of Ancient Rome.“ *Oxford University Press* (1929), 220.-223.
5. Beck, Hans. „From Poplicola to Augustus: Senatorial Houses in Roman Political Culture.“ *Phoenix* vol 63 (2009), 361.- 384.
6. Bergin, Barbara. „Were Herod the Great's Palace Gardens Unique?“ *Journal of Cultural and Religious Studies* vol 11 (2023), 569.- 588.
7. Beyen, H. G., „Les domini de la villa de la Farnésine.“ *Studia varia Carolo Guilielmo Vollgraff a discipulis oblata (Studia Vollgraff)* (1948) 3.– 21.
8. Bier, Lionel. *The Bouleuterion at Ephesos*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien, 2011.
9. Bonnechere, Piere. „The palace of the sacred grove (alsos) in the mantic Rituals of Greece“ u: M. Conan (ur.): *Sacred gardens and landscapes: ritual and agency*. Washington DC: Dumbarton Oaks, 2017., 17.- 41.
10. Boyle, Bernard M. „The Ancient Italian Town House Reconsidered.“ *Journal of the Society of Architectural Historians* vol 31 (1972), 253.- 260.
11. Bowe, Patrick. *Gardens of the Roman World*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 2004.
12. Bubb, Claire. *Dissection in Classical Antiquity. A Social and Medical History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
13. Burkhard, Emme, „The Emergence and Significance of the Palaestra Type in Greek Architecture“ u: Mania Urlich and Monika Trümper (ur.): *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*. Berlin: Pro Business, 2018., 143.- 160.
14. Burrell, Barbara. „A Hemicycle with a View.“ *Memoirs of the American Academy in Rome* vol 63/64 (2018/2019), 137.- 167.
15. Cadogan, Gerald. *Palaces of Minoan Crete*. London: Barrie and Jenkins, 1976.
16. Caratelli Giovanni, Giorgi Cecelli. „Laser scanner surveys on the Island of Capri. The contribution of a metrological approach to the understanding of ancient architecture.“ *Acta Imeko* vol 13 (2024), 1.- 9.
17. Ciardiello, Rosaria. „Abitare a Capri in età Romana: il complesso residenziale di Gradola.“ *Annali Rivista di Ateneo* (2010): 447-468.

18. Cline, Eric H., ur. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
19. D'Ambra, Eve. *Art and Identity in the Roman World*. London: Trafalgar Square, 1998.
20. Dilke, O. A. W., „The Greek Theatre.“ *The Annual of the British School at Athens* vol 43 (1948), 125.- 192.
21. Dix, Heith T. „The Library of Lucullus.“ *Athenaeum* vol. 88 (2000), 441. 464.
22. Droge, A. J. „Finding his niche: on the „autoapotheosis“ of Augustus.“ *Memoirs of the American Academy in Rome* vol 56/57 (2011/2012), 85.- 112.
23. Evans, Craig A., ur. *The World of Jesus and the Early Church*. Peabody, Ma, Hendrickson Publishers, 2011.
24. Federico Eduardo, Roberta Belli, Claudio Giardino. *Guide to the Ancient Monuments of the Island of Capri*. Capri: Oebalus Associazione Culturale Onlus
25. Ganzert, Joachim. *Im Allerheiligsten des Augustusforums : Fokus "Oikoumenischer Akkulturation"*. Mainz: Zabern Verlag, 2000.
26. Gassner, Elvie. „Beyond the Walls: Locating the Common Denominator in Herod's Landscape Palaces.“ *Journal of Landscape Ecology* vol. 10 (2017), 37.- 48.
27. Gavela, Branko. *Istorija umetnosti antičke Grčke*. Beograd: Naučna knjiga, 1969.
28. Gibson, Shimon. „The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium: New Aecheological Evidence“ u: Craig A. Evans (ur.): *The World of Jesus and the Early Church*. Peabody, Ma, Hendrickson Publishers, 2011., 97.- 118.
29. Gleason, Kathryn Louise, „A Garden Excavation in the Oasis Palace of Herod the Great at Jericho.“ *Landscape Journal* vol. 12 (1993), 156.- 167.
30. Gleason, Kathryn Louise. „The Landscape Palaces of Herod the Great.“ *Near Eastern Archaeology* vol. 77 (2014), 76.- 97.
31. Hales, Shelley. *The Roman house and social identity*. New York: Cambridge University Press, 2003.
32. Hallett, Christopher H., „A Group of Portrait Statues from the Civic Center of Aphrodisias.“ *American Journal of Archaeology* vol. 102 (1998), 59.- 89.
33. Houston, George W. „Tiberius on Capri.“ *Greece & Rome* vol 32 (1985), 179.- 196.
34. Hunt, Robert D. „Herod and Augustus: A Look at Patron- Client Relationships.“ *Studia Antiqua* vol 2 (2002), 3.- 24.
35. Hurlbut, Stephen A. „A Roman 'Hall of Fame'.“ *The Classical Weekly* vol 13 (1920), 162.-168.

36. Jacobson, M. David & Kokkinos, Nikos, ur. *Herod and Augustus: Papers Presented at the IJS Conference, 21st-23rd June 2005*. Leiden: Brill, 2009.
37. Jareb, Mario. „Rim u vrijeme cara Augusta.“ *Latina et Graeca* vol 1 (1988), 41.- 54.
38. Kontokosta, Anne Hrychuk. „Building the Thermae Agrippae: Private Life, Public Space, and the Politics of Bathing in Early Imperial Rome.“ *American Journal of Archaeology* vol 123 (2019), 45.- 77.
39. La Rosa, Vincenzo. „Phaistos“ u: Eric H. Cline (ur.): *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press, 2010., 582.- 599.
40. Latura, George. „Was Julius Caesar Initiated into the Mysteries of Eleusis?“ *The Celator* (2013), 1.- 3.
41. Laughlin, Vivian A., „The Architectural Patronage and Political Prowess of Herod the Great.“ *Journal of Ancient History and Archaeology* (2016), 13.- 24.
42. Laurence, R. and Wallace- Hadrill, ur. *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology L. L. C., 1997.
43. Lawrence, A.W. *Greek Architecture*. New York: Yale University Press, 1996.
44. Lopez Garcia, Antonio and Bueno Guardia, Miriam. „Typology and Multifunctionality of Public Libraries in Rome and the Empire.“ *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies* vol. 9 (2021), 1.- 30.
45. Lyle Johnstone, Christopher & Graff, Richard J. „Situating Deliberative Rhetoric in Ancient Greece: The Bouleuterion as a Venue for Oratorical Performance.“ *Advances in the History of Rhetoric* vol. 21 (2018), 8.- 88.
46. Ma, John. *Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
47. Marshall, Anthony J. „Library Resources and Creative Writing at Rome.“ *Phoenix* vol. 30 (1976), 252.- 264.
48. Mattusch, Carol C., ur. *Pompeii and the Roman Villa: Art and Culture around the Bay of Naples*. Washington: National Gallery of Art, 2008.
49. McDonald, William A. *The Political Meeting Places of the Greeks*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1943.
50. McElmurray, Daniel W. *Exedra: form and function in the landscape: Master's Theses*, Louisiana: Louisiana State University, 2003.
51. McKay, Alexander. *Houses, villas, and places in Roman world*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998.

52. Molnárová, Miriam. „Exedrae as a tool of social visibility.“ *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* (2023), 93.- 107.
53. Moneti, A., “Le ville di Tiberio a Capri e la villa sotto la Farnesina: Una necessaria riconsiderazione,” *Rivista di Archeologia* vol. 15 (1991) 89–96.
54. Netzer, Ehud. *Architecture of Herod, the Great Builder*. Tubingen: Mohr Siebeck, 2006.
55. Ovadiah, Asher and Peleg, Rachel. „The 'Promontory Palace' in Caesarea Maritima and the Northern Palace at Masada: Architectural Conceptions and Sources of Inspiration.“ *Revue Biblique* vol. 116 (2009), 598.- 611.
56. Pappalardo, Umberto. *The Splendor of Roman Wall Painting*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2009.
57. Patrich, Joseph. „Herodian Entertainment Structures“ u: Jacobson, M. David & Kokkinos, Nikos (ur.): *Herod and Augustus: Papers Presented at the IJS Conference, 21st-23rd June 2005*. Leiden: Brill, 2009., 181.- 213.
58. Pellegrino, Vincenzo. „Il frammento di dinos attico a figure nere di Sophilos: dall’iconografia all’archeologia, un contributo allo studio delle tribune lignee d’epoca arcaica.“ *Pallas* (2019), 299.- 314.
59. Prestes, Carina O. „The Architecture of the Tree Herodian Palaces of Jericho.“ *Kerygma, EngenheiroCoelho, SP* vol. 17 (2022), 1.- 20.
60. Purtell, Steven Matthew. *The Hellenization of Judea under Herod the Great*, doctoral thesis, Athens, Georgia: University of Georgia, 2012.
61. Regev, Eyal. „Inside Herod's Courts: Social Relations and Royal Ideology in the Herodian Palaces.“ *Journal for the Study of the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* vol. 43 (2012), 180.- 214.
62. Rocca, Samuel. *Herod's Judea. A Mediterranean State in the Classical World*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock, 2015.
63. Savage, John J. „The Silence of the Augustans.“ *Vergilius* (1962), 8.- 11.
64. Smith William, ur. *Dictionary of Greek and Roman antiquities*. London: Greek antiquities, 1848.
65. Syme, R., “Who Was Vedius Pollio?,” *Journal of Roman Studies* vol. 51 (1961) 23.– 30.
66. Tamm, Birgitta. *Auditorium and Palatium: A Study on Assembly-rooms in Roman Palaces during the 1st Century B.C. and the 1st Century A.D.* Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963.

67. Taylor, Rabun. „Movement, Vision, and Quotation in the Gardens of Herod the Great“ u: Kathleen Coleman (ur): *The Garden in Antiquity*. Vandoeuvres: Fondation Hardt, 2014., 145.- 194.
68. Thompson, Homer A. and Wycherley, R. E. *The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center, vol. 14: The Athenian Agora*, Princeton: Princeton University Press, 1927.
69. Ulrich, Mania and Trümper, Monika, ur. *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*. Berlin: Pro Business, 2018.
70. Van Aken, A. R. A. „Some Aspects of Nymphaea in Pompeii, Herculaneum and Ostia.“ *Mnemosyne* vol. 4 (1951), 272.- 284.
71. Zamarovsky, Vojtech. *Grčko čudo*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
72. Zarmakoupi, Mantha. „Designing the landscapes of the Villa of Livia at Prima Porta.“ *Studies in Classical Archaeology* vol IV (2008), 269.- 276.
73. Zeman, Maja. „Monumentalne eksedre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja: primjeri istočne obale Jadrana.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* No. 38 (2014), 7.- 24.
74. Zeman, Maja. *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
75. Wacker, Christian. *Das Gymnasion in Olympia. Geschichte und Funktion*. Würzburg: Ergon-Verlag, 1996.
76. Wallace- Hadrill, A. „Rethinking the Roman Atrium House“ u: Laurence, R. and Wallace- Hadrill (ur.): *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology L. L. C., 1997., 219.- 240.
77. Wesley, Richard. „The Idea of a House.“ *Antropology and Aesthetics* (1998), 118.- 127.
78. Winter, Frederick E. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: University of Toronto Press, 2006.
79. Wiseman, T. P. „Maecenas and the Stage.“ *Papers of the British School at Rome* vol 84 (2016), 357.- 358.

10. 3. Elektroničke adrese

1. Oxford Classical Dictionary, 2020.
<https://oxfordre.com/classics/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acref>

- ore-9780199381135-e-8112.jsessionid=466897DB45CDA357A284B13FF6080255
(pristup: 7. 3. 2024.)
2. Hrvatska enciklopedija, 2013.-2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/auditorij> (pristup: 7. 3. 2024.)
 3. Cambridge Dictionary, English Dictionary, 2024. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/auditorium> (pristup: 7. 3. 2024.)
 4. Ancient Mediterranean Digital Project, 2022. <https://ancmed.ulb.be/glossary.html>
(pristup: 7. 3. 2024.)
 5. Hrvatska enciklopedija, 2013.-2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/gimnazij>
(pristup: 2. 4. 2024.)
 6. World History Encyclopedia, 2016. <https://www.worldhistory.org/Gymnasium/>
(pristup: 10. 5. 2024.)
 7. World History Encyclopedia, 2012. <https://www.worldhistory.org/article/77/the-roman-domus/> (pristup: 21. 6. 2024.)
 8. Gardens of the Roman Empire, 2021. https://roman-gardens.github.io/province/judaea/caesarea_maritima/promontory_palace_of_herod_the_great/ (pristup: 24. 7. 2024.)
 9. Hrvatska enciklopedija, 2013.-2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/mecenat-gajcilnije> (pristup: 25. 7. 2024.)
 10. Liebermann Villa am Wannsee, 2024. <https://liebermann-villa.de/blog/romes-antique-frescoes-the-painted-garden-from-the-villa-of-livia-at-prima-porta/> (pristup: 5. 8. 2024.)
 11. World History Encyclopedia, 2024. <https://www.worldhistory.org/article/2363/the-principate-of-augustus/> (pristup: 13. 08. 2024.)
 12. Bill Mounce. <https://www.billmounce.com/greek-dictionary/akroaterion> (pristup: 12. 9. 2024.)
 13. Bible Hub. <https://biblehub.com/text/john/19-13.htm> (pristup: 15. 9. 2024.)
 14. Afifi, „EPHEBIA“ The Transformation from a Military Foundation for Soldiers Equipment to an Educational Institution
https://www.academia.edu/22773350/_EPHEBIA_The_Transformation_from_a_Military_Foundation_for_Soldiers_Equipment_to_an_Educational_Institution (pristup: 28. 8. 2024.)
 15. Pallas, 2019. <https://journals.openedition.org/pallas/17001?lang=en#bodyftn32>
(pristup: 28. 8. 2024.)

